

KELETMAGYARORSZÁG A RÓMAI KORBAN

I.

A Kárpátok hatalmas íve keleti és déli hegyláncával Európa egyik legnagyobb sziklavárárt fogja körül: a természeti kincsekkel dúsan megáldott Erdélyt. E vidék legrégebb, de a régészeti leletek világánál egyre világosabban kirajzolódó történetét ezúttal csak néhány szóval óhajtjuk érinteni.¹

Már az ember jelenlétének legrégebb nyomai, a durván pattintott kőszerszámok is olyan sajátos típusokat tárnak elénk, amelyek megmutatják, hogy az Erdély földjéből előkerült legősibb emlékek földrészünk meginduló fejlődésének bizonyos nagyobb, határozottan körülírható kultúrtartományába illeszkedtek bele. Azok a kultúrákörök, amelyekhez e hegyvidékünk hajdan tartozott, a fiatalabb kőkorszak óta váltak szűkebbé és egyénibb jellegűvé; e kor jellegzetes találmánya, az edénművesség, a neolithikus cseréptömegek osztályozása révén, módot nyújtott a kutatás számára annak megállapítására, mely kultúrák területe terjedt ki Erdélyre, melyek metszették ennek földjén egymást s hogyan függtek össze ezek a Kárpátmedence és Délkelet-Európa egyéb kultúrtartományával. A részletekre itt nem térhetünk ugyan ki, azonban hangsúlyoznunk kell, hogy az északról bevándorló törzsek mellett a déli mediterrán vidékéről származó előretörések,² sőt más világtájak felől

¹ Ezen tanulmány bővített és némileg javított kiadása »Dákok és rómaiak Erdélyben« c. dolgozatomnak, mely olaszul is megjelent »Daci e Romani in Transilvania« címen (Biblioteca della »Mattia Corvino«. Nr. 9. Budapest, 1940), s amelyet V. Pârvan, a kiváló román kutató emlékének ajánlottam. Noha a jelen tanulmány-sorozat gyűjteményes jellege efféle külön ajánlást nem tesz lehetővé, az eredeti megemlékezés ezúttal sem vesz jelentőségéből. Különösen azért, mert az alább tárgyalandó kérdések tekintetében felfogásunk erősen eltér a Pârvanétól, szükségesnek tartjuk személye iránt érzett nagybecsülésünket ezen alkalommal is hangsúlyozni.

² Vö. Kutzián I.: *A Körös-kultúra* (Diss. Pann. II. 23), 1944.

jövő hatások is befolyást gyakoroltak a lakosság embertani összetételére.

Kr. e. 2000 körül, amikor a fémeknek gyakorlati célok szolgálatában történő rendszeres felhasználása az emberi kultúra fejlődését páratlan lendületbe hozta, a különböző eredetű, tarka kultúracsoportok hagyatéka itt egységes arculatot nyert. Ez az egységessé válás természetesen nemcsak azoknak a használati tárgyaknak formaadásán és díszítésén nyilvánult meg, amelyek reánk maradtak, hanem abban a politikai szervezetben is, amely az új bronzkultúrával együtt kiformalódott, valamint a számkra többé nem érzékelhető szellemi életben is. Joggal tették fel, hogy a kárpátaljai kultúracsoportoknak ezen összeforradása a bronzkor elején a thrákság kialakulását jelenti.¹

Az indogermán nyelvet beszélő thrákok a Kr. e. második évezred utolsó századaiban északról előretörő néphullámok által sodortatva délre (a Balkán-félszigetre), illetve keletre (Délországba és Kis-Ázsiába) szorultak. Csak Erdély természetes mentsvárában tudták megvetni lábukat ezen a viharos korszakon át is és ezáltal itt jobban elszigetelődve mint addig, a dákok népévé különülhettek.

Szomszédjukban, ugyancsak a Kárpátmedencében, a szintén indoeurópai illyrek telepedtek meg; de vándorlásuk tovább hatolt, le a Balkán-félsziget és Itália déli csücskéig. Akadtak kutatók, akik feltették, hogy Erdély kultúráját e korban, amely a bronz általános használatáról a vasművességre térve át, az emberi fejlődés új korszakát alapozta meg, már Itália termékenyítette meg; mások, akik az ország múltját Rómával minél régibb és erősebb kapcsolatba igyekeztek hozni, szívesen el is hitték ezt.² De Itália nagyszerű terjeszkedése észak felé

¹ Tompa F.: *A bronzkori kultúra kialakulása Magyarországon*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. A M. Tud. Akadémia II. oszt. kiadv. XXV. 7., 1937), Pál v. Patay: *Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn* (Diss. Pann. II. 13.), 1938. Már a thrák nyelvészeti megalapítója, W. Tomaschek a Kárpátmedencét a thrákok őshazájának tartotta, vö. *Die alten Thraker*, I. (Sitz.-Ber. d. Akad. d. Wiss. in Wien, Bd. 128, 4), 1893, 7. Ezzel szemben Gallus Sándor a dákoknak dél felől történt bevándorlását tételezi fel; természetesen meg kell várnunk e feltevés részletes bizonyítását, amelyet érdemes szakemberünk egyik, a közeljövőben megjelenendő értekezésében fog kifejteni.

² Különösen V. Pârvan próbálta az ú. n. Villanova-urnákat Kovács I. nyomán Itáliából származtatni. Tompa F. azonban kimutatta, hogy éppen ellenkezőleg, a Kárpátmedencében keresendő e hatás forrása. Vö. id. művében. – Utólag utalhatok még G. v. Merhart fontos új művére; *Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens*. (Bonner Jahrbücher CXLVII. 1942. 1–90). Ld Gallus S. hozzászólását, Arch. Ért. 1944.

akkor még az idők méhében szunnyadt és a dákok földjére éppen ellenkezőleg messze északkeletről jött népek zúdultak.

A Maros völgyében tudniillik megjelent a Kr. e. VIII. század folyamán egy idegen nép, amely az eurázsiai lovaspásztorok életformáját elsőnek ültette át a Kárpátmedencébe. Ezen kor egyik leletcsoportjának fém tárgyain ugyanis először mutatkozik az a nagy művészettörténeti jelentőségű állatornamentika, amelyet »szkita« állatstílusnak szoktak nevezni, s amely e Belsőázsiai születt kultúra legsajátosabb alkotása volt.¹ Ehhez járult még újabban a steppei népek rettegett fegyverének, a »reflex-íjnak« felfedezése egy idetartozó szeged-öthalmi leletben.² Ezenkívül a szóbanforgó leletanyagnak legtöbb darabja lószerszámok fémverete vagy tartozéka volt s így nehezen lehetne kétségbevonni, hogy itt egy északázsiai lovasnép emlékeivel van dolgunk.

Lényeges körülmény viszont az is, hogy a lószerszámok mellett ebben a leletanyagban semmiféle kocsialkatrész sem szerepel; még a kerek bronzgyűrűk sem látszanak biztosan kocsiba fogott állatok gyeplőkarikáinak. Ennek a tényállásnak azért van döntő fontossága, mert a lovat az ember kétféleképp kényszerítette szolgálatába. Egyik felhasználási módja az volt, hogy kocsiba fogták és gazdája lakóhelye mellett tartották bezárva, amint az Előzsiában már igen régi idők óta szokásban volt. A másik, hogy megülték és nem zárták istállóba, hanem meghagyták ménesben; csak hogy az egész ménest birtokba véve a szubarktikus zóna nyári legelői s a steppeövezet téli legelői között szabályszerű változtatással északnak és délnek terelték. Ez az állandó és okszerű ingamozgás volt a lovaspásztorok életformájának alapja. Ilyen életmód mellett az állatokat nem szelidítés révén tették alkalmassá az ember szolgálatára, hanem pályvakötéssel fogták ki a ménesből s így fékeztek meg a szilaj paripákat. A lasszónak alapvetően fontos találmánya mellett ugyancsak e körben keletkezett a bőrből (később fémből) készült kengyel, amely a lovas számára az íj használatát minden irányban lehetővé tette.

Mindebből kiviláglik, hogy a szóbanforgó koravaskori lovasnép nem lehetett thrák, amint régebben hitték, hiszen a thrákok akkor még kocsizó nép voltak és Homeros tanúsága szerint harci kocsival indultak csatába. Hogy vajjon lovasnépünk keleti-indogermán vagy török volt-e, nem tudjuk; a mongolok kirajzása sokkal későbbi korba tartozik. Ez a belsőázsiai nép azonban magával sodort egy néptöredéket a Kaukázus-

¹ Vö. már *Cambridge Ancient History*, XI, 1936, 77 (a lengyelországi – michalkovi – aranyelellettel kapcsolatban).

² Csallány D., *Arch. Értesítő*, 1942, 153 kk.

ból,¹ amely a maga fémművességét a mi vidékünkre hozta s ezt a korai vaskor ú. n. hallstatti kultúrájának közvetítette.

Bizonyosnak vehető, hogy ennek a kettős néphullámnak ideérkezése valami kapcsolatban állhat a kimmeriek betörésével Déloroszországba és Kis-Ázsiába, amelyet nemcsak a görögök legendás hagyományaiból, hanem asszír ékírásos emlékeiből is ismerünk.² Az emlékek tanúsága szerint a kimmeriek hamarosan összeolvadtak az itteni őslakossággal, mint utánuk majd minden nomád hódító nép, mely e területet birtokába vette. Exogám házassági szokásaiknak megfelelően a lovasnomádok más néphez tartozó alattvalóik kívül választották asszonyaikat s ezáltal végül maguk is alásüllyedtek a leigazoltak tömegébe, miután harci erenyeiket és szervező képességüket azokba oltva, történeti hivatásukat teljesítették.

Így járt a következő steppei nomád néphullám is a Kárpátok övében, a szkíták népe, amelyet egy világtörténelmi méretű népmozgalom hallámverése juttatott Erdély földjére, Kr. e. 600 körül ugyanis, amikor a szkíták Déloroszországot elárasztották, megkezdődik a török népek támadása is Kína északi határán s ugyanakkor Asszírria a médek áldozatává esik: a Hoanghotól a Dunáig lovas íjász népek seregei bukkannak fel s ha az eseményeket, amelyek e hatalmas szétrajzáshoz vezettek, nem is ismerjük, annál világosabban érzékelhetjük belőlük azokat a szinte határtalan energiákat, amelyek ekkora megmozdulást idézhettek elő.

Feltűnő azonban, hogy a dákok, a hosszú szkita uralom ellenére, nem vették át a vezetőréteg életmódját s nem alakultak át lovasharcosokká — mint hasonló befolyás alatt a déli thrákok. Mindazonáltal tévedés volt a szkíták itteni megjelenését gyorsan jövő és gyorsan múltó nyári zivatarhoz hasonlítani. Szkita törzsnevek, földrajzi elnevezések, vallásos fogalmak és sok más, mint például a drakon-hadijel (vászonból varrott, fenevadszájú, szélben füttyölő kígyó, melyet fanyélen hordoztak), eléggé szemléltetik a dákokra gyakorolt erős szkita hatást.³

¹ Ezt legutóbb Gallus S. bizonyította be a Hekler-emlékkönyv (Berlin) számára írt, sajtó alatt levő tanulmányában.

² E két leletcsoportnak elterjedése és igazi jelentősége Gallus S. és Horváth T. feldolgozásából derült ki: *Un peuple cavalier préscythique* (Diss. Pann. II. 9), 1940. — A kimmeriekre vonatkozó s régészeti szempontból P. Reinecke megfigyeléseire alapuló irodalmat 1924-ig összefoglalta G. G. Mateescu, *Ephemeris Dacoromana* II (1924), 225; v.ö. még J. Nestor, *Eurasia Septentrionalis Antiqua* IX (1934), 175 kk., és u. az, *Bericht d. Röm.—Germ.—Komm.* 1933, 123 kk., J. Wiesner, *Forsch. u. Fortsch.* 1939, 230, stb.

³ *Cambridge Ancient History*, XI, 1936, 86 kk. — Az erdélyi szkita leleteket Fettich N. állította össze és M. Rostovtzeff művében (*Skythien und der Bosporus*).

A szkita uralom virágzása idején éri el először a klasszikus kultúra kisugárzása Erdélyországot: Hellas magas műveltségének távoli és halvány fényéről van szó, amelyet vállalkozókedvű kereskedők hoztak el ide. A Fekete-tenger északnyugati csücskében alapított görög városok kereskedői szállítják idáig portékájukat s a Balkán felől is felhatol a merész görög vállalkozás erre felé. Ezeknek az érintkezéseknek nyomán születnek meg az első irodalmi híradások az agathirzek országáról. Ezekből a tudósításokból kiviláglik, hogy a hármastagozódású szkita államszervezet egyik főtörzse vált el a többiektől és telepedett meg ezen a vidéken.¹ Majd megjelennek az athéni rabszolgapiacra a dákok és északi thrák szomszédai, a geták egyre növekvő tömegei, úgyhogy az újattikai vígjátékban már mint a nehézkes barbár típusának kedvelt megszemélyesítői szerepelhetnek ezek.²

A görög irodalomban a véletlen szeszélye által megőrződött szórványos adatok már e korszakban megengedik, hogy az északi thrákság történetéről némi fogalmat nyerjünk. Ha azokat a történelmi ábrázolásokat vesszük szemügyre, amelyeket a kiváló román tudós, Vasile Pârvan teremtő erejű képzelete formált ki,³ olyanféle kép bontakozik ki előttünk a dákokról és a getákról, aminőt Délkelet-Európa szláv államainak az első világháború előtti belső viszonyai és törekvései mutattak: amint 1914 előtt az európai politikát erősen nyugtalanította az összes szlávok egyesülésének minden szláv népnél eleven és rendszeresen pro-

I [1931] 495 kk.) közölte. Kiegészítéseket tett közzé Roska M., *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, IX, (1934), 167 kk. Ami azóta előkerült, arról a *Bibliographia Pannonica*-ban (a 7. füzet előkészületben) emlékeztem meg. Rövidesen megjelenik Bottyán Á. tanulmánya (*A szkíták a magyar Alföldön*. Diss. Pann. II. 25), amely a keramikai anyagnak az eddiginél behatóbb értékelését nyújtja. Az általános szkita-kutatás kitűnő összefoglalása volt 1913-ban E. H. Minns nagy műve: *Scythians and Greeks*. Azóta különösen M. Rostovtzeff művei (főleg *Iranians and Greeks in South Russia*, 1922 és *Animal Style* stb. 1929) nyújtottak alapvetően új távlatokat; kronológiai szempontból fontos K. Schefold tanulmánya (*Eurasia Sept. Ant. XI*, 1937). Ld. még Ebert: *Reallex. d. Vorgeschichte* (Südrussland a.).

¹ Vö. Alföldi A.: *Medvekultusz és anyajogú társadalmi szervezet Euráziában*. Nyelvtudományi Közlemények, L (1936), 1 kk.

² J. Kleinsorge: *De civitatium Graecarum in Ponti Euxini ora occidentali sitarum rebus* (Diss. Halle, 1888), B. Pick: *Die antiken Münzen Nordgriechenlands*. I. 1898, V. Pârvan: *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube* (Bull. de la Section Historique de l'Académie Roumaine. 10). 1923, St. Borzsák: *Die Kenntnisse der Griechen über das Karpathenbecken* (Diss. Pann. I. 6), 1936, K. Pink: *Die Münzprägung der Ostkelten* (Diss. Pann., H. 15), 1939-

³ *Getica*. Bukarest, 1926; *Dacia*. Cambridge, 1928.

pagált gondolata, úgy Pârvan északi thrákjai is ilyenféle népi-faji nagyhatalomnak tűnnek fel, amely néhanapján magát a római birodalmat is végveszéllyel fenyegette.¹ Hérodotosz (5, 3) valóban arról értesít, hogy »az indusok után a thrákok népe valamennyi közül a legnagyobb; ha összetartana s egyetlen ura volna, legyőzhetetlenné válnék s messze kiemelkedően leghatalmasabb nép lenne; mivel azonban náluk lehetetlen ezt elérni, ennek következtében gyöngék maradtak«. Amit azonban a történetírás atyjának éles szeme észrevett, arról maguknak a thrákoknak természetesen fogalma sem lehetett. Hiszen még az ókor vezető népe, a görögség, amely a közös eredet, a közös nyelv és vallás egyesítő erejének teljes tudatában volt, sem tudta ezen összekötő tényezőket politikai, szervezeti egység teremtésére felhasználni, nem-hogy a sokkal kezdetlegesebb thrákok álmodhattak volna efféléről. A valóságban a thrák törzsek tömege össze nem függő zúrzavar volt: számos törzs állandó vetélkedésben élt vagy egyenesen hadban állt egymással s legtöbbjüknek számos rokonnép pusztta létezéséről sem volt tudomása.²

Nem hallgathatom el ama meggyőződésemet, hogy Pârvan az északi thrákok történelmi jelentőségének e túlzott beállítását – tudatosan vagy tudat alatt – a román kontinuitástan védelmére igyekezett hasznosítani. Ezzel függ össze az a körülmény is, hogy az északi thrákok történelmi szerepének mértéktelen megnagyítása mellett Pannonia történelmi fontosságát éppen oly túlzottan tagadja: mindkét nézet a dákoróman kontinuitás lehetőségeinek gondos mérlegelése mellett nyert meg-

¹ C. Daicoviciu is (*Siebenbürgen im Altertum*. 1943, 72) hajlandó a dákok hatalmát egy pán-thrák politikai szervezet potenciális vagy tényleges magvának tekinteni.

² E széttöredezetség emberföldrajzi okaira már E. Roesler (*Die Geten und ihre Nachbarn*. Sitz.-Ber. d. Wiener Akad. XLIV, 1863, 153 kk.) helyesen mutatott rá: »Die mächtige Bergschanke des Balkans aber trennt die nördlichen Gauen des späteren Bulgariens und ihre Ansiedler von den südthrakischen, deren Berührung mit den Griechen und Mazedoniern häufiger war. Die Scheidung in vielerlei freie, zusammenhanglose Völkerschaften, die in diesem Süden der Entstehung einer mächtigen, dauerhaften Nationalität im Wege steht, setzt sich auch in den nordhämischen Gegenden fort; überall Vereinzelung, Zersplitterung, im besten Falle friedliches Nebeneinanderleben. Und wenn auch der eine oder der andere Volkszweig zuweilen mächtiger erscheint, die anderen bleibend zu einem Bunde oder einem Staate zu sammeln und zu einigen, gelingt ihm doch nicht. So stehen sie auch auswärtigen Feinden gegenüber isoliert, entgehen trotz vielem Kriegsmute schweren Niederlagen nicht und auch nicht dem endlichen Lose solcher Völkerbröckchen, niedergeworfen, zertreten in einem grösseren Ganzén zu verschwinden.«

fogalmazást. Ezen a módon próbálja ugyanis magyarázni, hogyan tűnt el a dáciainál a valóságban sokkal mélyebb pannoniai romanizmus, holott – legalább is az ő véleménye szerint – a romanizálódott dákok mindmáig fennmaradtak. Ezzel kapcsolatban megjegyzi,¹ hogy a pannoniai romanizmus »had no one powerful native people as its base«; hogy Pannoniában csak egy »strange and confused congeries of nations« élt, amely »was doomed and overwhelmed by the Slavs and Turanian barbarians«. Ezzel szemben Dáciában szerinte ott volt »a great kingdom based upon a solid and homogenous ethnic foundation: its historical traditions were already old, its social and economic structure as well marked, and it possessed an advanced culture, which, influenced at first by the forms of the Celtic civilization, had for two centuries before Trajan the impress of the Roman...« Mindezt Dácia szomszédaival tudatosan ellentétbe állítja: «This was no mere agglomeration of a number of savage tribes with a a shifting population, scattered loosely over an extended territory, with a complete lack of political and national cohesion, such as Rome had found in Dalmatia or Thrace or Pannonia or Moesia; here was a nation, organised, powerful, conscious of herself».² Ezen vonzó színekkel rajzolt, ámde tökéletesen elhibázott kép³ cáfolata alig szükséges; elég lesz itt néhány egyszerű tényre utalni.⁴

Vajjon Pârvan tényleg elfelejtette-e, hogy a nagy pannoniai lázadás maguknak a rómaiaknak vélekedése szerint *gravissimum omnium exter-norum bellorum post Punica*⁵ volt? Nem emlékezett-e Tiberius egyik,

¹ *Dacia*. Cambridge, 1928 173 kk.

² E paletta színeihez hozzátartozik még a romantikusan elképzelt »spontán« romanizáció Moldvában és a havaselvi síkon: holott a valóságban nem lehet többről szó, mint római hídfőmaradványokról a Duna balpartján és támaszpontokról Moesia és Dacia között a barbaricumon át vezető összekötő utak mentén, valamint ezen erődök kulturális sugárzóerejéről, – mint látni fogjuk.

³ Ha lehet, még tovább ment Pârvan egy tanulmányban, amely az általa alapított »Dacia« folyóiratban jelent meg (II [1925], 240): »Il n'y a, à vrai dire – írja ez alkalommal – qu'une seule nation à la base de tout le romanisme oriental: les Daco–Gétes: depuis la Moravie et la Pannonie jusqu'au Dniépre et aux Balkans«. Csak egy lapalji jegyzetben fűzi hozzá kiegészítésül: »Car il faut tenir compte aussi – comme détails – de l'apport illyrien dans le SO et thrace dans le S.« Vajjon Pârvan komolyan hitte is mindezt?

⁴ A részletekre vonatkozólag ld. a következő tanulmányomat: *Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreiche und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus* (Fünfundzwanzig Jahre Römisch–Germanische Kommission«, 1929, 11. kk.).

⁵ Suet., Tib. 16.

régebben Pannóniában hadakozott tisztjének szavaira, aki a pannonok művelődéséről és a politikai szervezés terén tanúsított képességeiről a következőket írta:¹ De egész Pannóniában otthonos volt már nemcsak a római hadifegyelem ismerete, hanem a római nyelv is, sőt sokan értettek a betűvetéshez és megszokták a szellem élesztését is. Ezért – Herculesre mondom – nem volt még soha egy nemzet sem, amelyik ily érettséggel kötötte volna össze az ésszel való hadvezetést a háborúval s amelyik ily éretten tudta keresztülvinni, amit elhatározott. Valószínűleg nemcsak az kerülte ki teljesen figyelmét, hogy Pannonia romanizmusa közel másfél századdal régebbi volt s a római világbirodalom keretében Dácia romanizmusát ugyanannyival túl is élte, hanem figyelmét elkerülte az a kimagasló történelmi szerep is, amelyet a pannonok a birodalomban mint katonák, tisztek, udvari hivatalnokok és császárok a III. és IV. században betöltöttek.²

Már e néhány tény is elegendő, azt hiszem, azon lehetetlen beállítás cáfolatára, amely szerint egyedül a dákok bírtak volna történelmi jelentőséggel a Dunamedence népei közül s nekik lett volna itt egyedül szívós életterejük.

E pán-dák álmokép szétfoslása után is még mindig nagy marad azonban az a történelmi jelentőség, amelyet a dákoknak – a dunai-balkáni térség más erőteljes népei mellett – tulajdonítanunk kell, annak ellenére, hogy hatalmas energiáikat politikai síkon sohasem tudták teljes mértékben kihasználni. Valószínűleg már a hellenisztikus korban négy vagy öt fejedelemségre oszlottak, mint később; ezeken kívül még a Kárpátok hegykoszorújától északra és keletre is voltak dák törzsek megtelepülve, melyek politikailag szintén egymástól különváltan éltek; sőt legújabbán Pannóniától északra, a Vág völgyében is felfedeztek dák töredékeket.³ A Délországban, valamint a Duna alsó folyásánál mindkét parton elhelyezkedett rokon geták is apró törzsi kötelekre voltak szétszakadozva. S habár néhányszor kiváló egyéniségeknek sikerült őket nagyobb egységekbe tömöríteni, sőt hatalmas birodalmakká összekovácsolniok, az ilyen eset mindig csak rövid életű kísérlet maradt, melyet hamarosan szétesés követett. Így minden vitézségük ellenére szkiták, perzsák, makedónok, kelták, germánok (a bastarnákat

¹ Vell. 2, 110, 5.

² Valentinianus pannoniai dinasztiajáról és a pannoniai udvari tisztviselőnek korabeli szerepléséről részletesen szól kéziratban levő munkám: »*A pogány Róma a keresztény császárok alatt.*»

³ V. Barkóczy L., Arch. Értesítő 1944.

értjük ez utóbbiak alatt) és szarmaták igázták le őket rendre, míg csak Róma be nem kebelezte a Dunától délre lakó törzseiket.¹

Noha a dákok erdélyi sziklavárukban jobban meg tudták őrizni nemzeti különállásukat, mint déloroszországi és balkáni rokonaik, a szkiták után megint előntötte őket egy hódító néphullám, amely ezúttal nyugatról jött. Az új hódítók, a kelták, emberibbek voltak a régieknél és magasabb műveltségük áldásaiban alattvalóik is részesülhettek. Nemrégén még azt hitték, hogy már az V. században a kárpáti térségbe érkeztek ezek és sokat töprengtek Erdélybe történt behatolásuk útvonalán is.² Újabban azonban kiderült, hogy a gall betörés, amely Kr. e. 400 körül Közép-Itáliát is végigsöpörte, kelet felé csak Nyugatpannoniáig ért el s itt megtorpant. Csupán száz évvel később, Kr. e. 300 körül, amikor újra megindult kelta tömegek a Duna völgyében előrehatolva, Görögországba is benyomultak és Delphi szentélyeit felégették, került sor a Kárpát-medence nagyobb részeinek meghódítására.³

De míg a későbbi Pannonia területén – kivéve a függetlenségüket megőrzött délhorvátországi és boszniai illyr törzseket, – állandó maradt a kelta befolyás s a Drávától északra lakó törzsek tartós kelta uralom vagy legalább is kelta hatás alá kerültek, a dákoknak sikerült a kelta gyámságot lerázniuk – úgy véljük, a Kr. e. II. század folyamán.⁴ A század végétől kezdve a rómaiaknak a már meghódított Makedóniában dákok betörésekkel kellett megküzdeniük. Ugyanekkor az Erdélyben nagy számmal található várak, melyeket pontusi görög iparosok segítségével és kelta kultúrvívmányok felhasználásával emeltek, megmutatják,

¹ Történetük vázlatát közöltem: *Cambridge Ancient Hist.* XI. 1936, 79 k. Vö. még C. G. Brandis *Real-Enz. (Dacia a.)*, valamint Oberhummer-Lenk-Kazarow-Betz: u. o. (*Thrake a.*) Ld. még G. Zippel: *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, 1877, valamint a megfelelő fejezeteket a *Cambr. Anc. Hist.* X. és XI. k.-ben, további bibliográfiai utalásokkal, stb.

² Igy V. Párvan: *Getica*, 1926, 459 k., *Dacia*, 1928, 100 k.

³ I. v. Hunyady: *Die Kelten im Karpathenbecken* (Diss. Pann. II. 18), 1942 (táblák), 1944 (szöveg). Ld. J. Nestor alapos dolgozatát is: *Dacia*, VII–VIII (1937–40 [1941]), 159 k.

⁴ Hogy Oroles, Dromichaites és Rhemaxos geta királyok dákok lettek volna, amint Daicoviciu gondolja (*Siebenbürgen im Altertum*, 1943. 45), nem fogadható el. Ld. ezzel kapcsolatban tett megjegyzéseimet: *Cambr. Anc. Hist.* XI, 81, 2. j., valamint sajtó alatt levő tanulmányomat, *Zu dem Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.; továbbá R. Vulpe: *Histoire ancienne de la Dobroudja*, 1938, 87 k. (további irodalommal a 4. j.-ben). Vajjon a szóbanforgó királyok ugyanazon getákon uralkodtak-e vagy sem, szűkszavú forrásainkból nem derül ki.

micsoda erőre és gazdagságra tett szert a dák arisztokrácia, mely e korszakban már a nemzet gerince volt.¹

A dákok hatalma Kr. e. 100 táján rendkívül megnőtt, ami csak legújabban tűnt ki a régi Magyarország területén görög-makedón-római minták után vert bennszülött pénzek osztályozásából.² A leg-erősebb dák fejedelemség, amely nem magában Erdélyben, hanem a Bánságban volt, kulturális befolyását – a pénzek tanúsága szerint – nemcsak a későbbi Pannoniában, de ettől nyugatra, valamint a Dunától délre is érezte. Nem lehet kétséges az sem, hogy azok a gazdasági és művészettörténeti hatások, amelyeket e pénzekon figyelhetünk meg, lényegében véve egyúttal egy politikai erőcentrum kisugárzásai.³ Hasonlóképpen az sem lehet véletlen, hogy a sajátosan dák ezüstékszerek divatja e korban körülbelül ugyanazt az elterjedést mutatja, mint a fentebbi pénzveretek.⁴ Mindkettőben a dák hatalom kibontakozása tükröződik.

E hatalmas bánsági dák fejedelem karja Mithridates Eupator pontusi birodalmának összeomlása folytán már a Fekete-tenger északnyugati sarkában fekvő görög városokig is elér, amelyekről tudjuk, hogy követéseket küldtek hozzá. Majd hamarosan – Kr. e. 60 körül⁵– Burebista, az előbbi bánsági dák uralkodó fiának személyében, kiváló egyéniség kerül itt uralomra. A nagyarányú dák terjeszkedési politika csak most kezdődik.⁶ Valószínűleg már atyja megpróbálta a szomszédos dák fejedelmeket legalább részben jogara alá vonni. Most azonban Burebista rövid idő alatt annyi népet hajt hatalma alá, mint előtte talán egy uralkodó sem ezen a területen. Ebben a hirtelen és kivételesen nagymérvű

¹ A dákok várairól szóló irodalmat ld. pl. *Cambr. Anc. Hist.* XI, 872 s ehhez Daicovicu i. m. 59 kk.

² K. Pink: *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn* (Diss. Pann. II. 15), 1939; A. Alföldi: *Zur Geschichte des Karpathenbeckens im I. Jh. v. Chr.* (Ostmitteleur. Bibl. 37), 1942.

³ Kár, hogy a Pink által (i. m. 120 – I. ábra) »Turnierreiter«-nek nevezett hátlapi éremtípust mindmáig nem sikerült pontosan lokalizálni. Ennek a típusnak bánsági mintákkal való összefüggése nyugati kelta jellegű hajviselettel párosul, valamint egy *thrák* felirattal, amelyre szeretném felhívni a nyelvészek figyelmét.

⁴ A dák ezüstékszerekre vonatkozó irodalom id. munkámban található: 8. jegyzet (vö. a 9. j.-tel is). Újabb adalékok: M. Párducz: *Denkmäler der Sarmatenzeit I.* (Archaeologia Hung. XXV), 1941, M. v. Roska: *Thesaurus antiqu. Transsilvaniae*. I. 1942, 359 kk. (ld. u. o. a 22. térképet).

⁵ A datálás kérdéséhez ld. legutóbb id. munkámat: 6 kk.

⁶ Iustini prolog. Trogi Pomp. 32:... *incrementa Dacorum per Burobusten regem.*

erőkifejtésben mindenesetre nagyon segítette a dák királyt a körülmények szerencsés alakulása is.

Mithridates déloroszországi birodalma ugyanis éppen ekkor omlott végleg össze s így a kiváló katonai erényekkel rendelkező dákoknak nem volt nehéz egészen a Dnyeper torkolatáig leigázni az ottani görög városállamokat. Ugyanekkor a Balkán-hegység északi előterepén, valamint Észak-Itália felől előnyomuló római nagyhatalom terjeszkedése is megtorpant; sőt a súlyos megrázkódtatások, amelyeket a monarchia születése okozott, megakadályozták Rómát abban is, hogy visszaverjék a dákokat. A vezetők tekintete befelé fordult, a légiók egymás ellen szegezték fegyvereiket s így a dákok előretörését az impérium nem zavarta. Burebista a mai szerb-bolgár földön tett hódításai mellett a Száva völgyében lakó kelta szkordiszkuszokat is tönkreverte, miután előzetes hadjárataiban többször támaszkodott értékes szövetségükre. Kr. e. 48-ban, amikor Caesar és Pompeius a Balkán-félszigeten készültek eldönteni a római világ uralmáért folyó mérközésüket, Burebista követe Pompeiusszal tárgyalt s úgy látszhatott, hogy a dákok is belesodrónak ebbe a küzdelembe. De királyuk ehelyett arra használta fel a rómaiaknak önmagukkal való meghasonlását, hogy a Kárpátmedencében levő utolsó jelentős ellenfelével is leszámoljon.

A dákok már régebben – még Kr. e. 80 előtt¹ – elfoglalták északnyugati Magyarországot, úgyhogy országuk a Duna-Tisza köze fölött átnyúlva nyugat felé, egészen a Morva folyóig ért: szóval már ekkor is volt a Kárpátmedencét elzáró *porta occidentalis*. Azonban kisvártatva összeütköztek a Csehországból kiszorított kelta bójokkal, akik véres háborúk árán visszanyomták a dákokat a Tisza mögé. A bójok Kr. e. 60 körül a Kárpátmedence nyugati felében telepedtek meg végleg; országuk középpontja valahol Pozsony körül volt. A dákok váratlanul bekövetkezett megerősödése azonban sorsukat megpecsételte. A két nép újra több háborút vívott egymással, míg a bójok egészen megsemmisítő vereséget nem szenvedtek, mely Ausztriában lakó szövetségeseiket, a kelta tauriszkuszokat is sújtotta. Úgy látszik, az Erdély északnyugati peremén lakó teuriszkuszok e harcok folyamán szakadtak el a tauriszkuszoktól, amennyiben szomszédaikkal, az *Anarti* törzsével együtt e vidékre sodródtak.²

E pillanatban a dákok országa már valóban veszélyessé lett Róma északi tartományaira, sőt mi több, Itáliára nézve is. Julius Caesart

¹ Vö. A. Alföldi: *Zur Gesch. des Karpathenbeckens*, 1943, 9 kk.

² Ld. id. munkámat: 23 kk.

csak meggyilkoltatása akadályozta meg abban, hogy már indulásra kész, igen nagy seregét 44 tavaszán ellenük ne vezesse. De e hirtelen felfűvódott nagyhatalom néhány esztendővel Caesar halála után¹ a rómaiak beavatkozása nélkül is összeomlott: Burebistát, a nagy hódítót övéi meggyilkolták s az örökségén folyó versengés idején a leigázott népek elszakadtak a dákoktól, maguk az utóbbiak pedig négy részre, négy régebbi fejedelemségükre bomlottak.

Róma mindazonáltal kívánatosnak tartotta a dákokkal leszámolni, nehogy újra egyesülvén ismét veszélyessé váljanak. Augustus már Kr. e. 35-ben megvetette lábát a délpannoniai Sisciában, a Kulpa és a Száva összefolyásánál s ezzel a tervezett dák háború számára az Alpoktól északra megfelelő támaszpontot biztosított seregeinek. Már készült is rá Augustus, hogy a dákok ellen induljon, de közbejött az Antonius-szal való nagy leszámolás, mely újra befelé fordította a római fegyvereket.

Antonius és Octavianus ismét a Balkánon mérték össze fegyvereiket. Bár a kölcsönös féltékenység és gyanakvás most is megakadályozta a dák fejedelmeket abban, hogy beleavatkozzanak a római polgárháborúba², a dákok felől esetleg jövő veszedelmet mégsem tartották elhárítotttnak. Közlebbi oka is volt annak, miért tekintették Rómában a dákok letörését az egyik legsürgősebb feladatnak: a Krisztus születése előtti három utolsó évtizedben a dákok – kisebb portyázásoktól eltekintve – több nagymérvű és veszedelmes hadjáratot indítottak a Duna most már rómaiává lett déli partjára. Róma mindannyiszor erélyesen visszaverte őket és már erődöket is emelnek ellenük az Al-Dunánál, a folyam déli partján. A legerélyesebb ellentámadás, azonban akkor indul ellenük, amikor Pannonia végleges pacifikálását – a nagy lázadás után – dák betörés zavarja meg. Az új provincia első helytartója, M. Vinicius, hamarosan átkel a Pannonia határát alkotó Dunán és súlyos csapásokat mér rájuk; először a havaselvi síkságon egy dák sereget a vele egyesült germán bastárnakkal együtt semmisít meg, majd a dákok északnyugati törzsei ellen vezet sikeres büntető hadjáratot és megrendszabályozza azokat a kisebb illyr és-kelta népeket, amelyek a Felső-Tiszától a Duna könyöke felé húzódó területen laktak.

Valamivel később az Al-Dunát követő római katonai határ északi-előteréből nagy tömeg getát vagy dákot telepítettek át a jobbpartra, az új Moesia provinciába és később is nagy áttelepítési műveletekkel

¹ I.m. 17 kk.

² U. o. 19 sk.

igyekeztek a dákokat a Duna északi partjától távoltartani. Forrásaink rendkívül csekély számú adata ellenére még több ilyen nagyszabású akcióról van tudomásunk.¹

Bár mindez még nem volt elég ahhoz, hogy a dákok rablóportyázásainak egészen véget vessen, mégis annyira meggyengítették őket az elszenvedett vereségek és a folytonos belviszályok, hogy Augustus uralmának vége felé Rómában már azt hitték róluk, önként fognak meghódolni a birodalomnak. Nagyon valószínű, hogy – akár akarták volna, akár nem – be is kebeleztek volna őket a birodalomba, ha az Augustus tervezte határ a birodalom északi részén megvalósul. Németország nagy részének és vele együtt Csehországnak meghódítása küszöbön állott és ez magával vonta volna Julius Caesar tervének megvalósítását: ha már egyszer a Kárpátmedencétől északra hegyhatárra támaszkodtak volna, a Kárpátok gerincének megszállását s ezzel a dákok országának bekebelezését nem lehetett volna elkerülni.

Erre azonban nem került sor, mert két váratlan katasztrófa jött közbe, amely az öregségében megrokkant Augustust visszaretentette minden további hódítási tervtől: egyrészt a pannonok félelmetes lázadása a markomannok ellen a Csehország felé hatoló trónörökös, Tiberius hátában (Kr. u. 6), másrészt Quintilius Varus légióinak megsemmisülése a teutoburgi erdőben (Kr. u. 9). Később azután Augustus utódai nem az eredeti – s a későbbi események tükrében egyedül helyesnek bizonyuló koncepciót követték, hanem helyette a principatust alapító, megtört aggastyán lemondásához ragaszkodtak. Így Csehország és Erdély, Közép-Európa két nagy természetes bástyája, a határokon kívül maradt és az ezeket környező hegységek természetes védőfala helyett a Duna vonala lett a határ, noha ez éles törései miatt – Budapestnél és Belgrádnál – katonailag teljesen értéktelen. Egyébként is a síkság, amelyet a folyó több terjedelmes szakaszán keresztülszel, valamint a számos gázló komoly erejű ellenséggel szemben hathatós védelmet egyáltalában nem nyújthat.²

Mindezen veszélyek egy oly gyakorlott hadvezér figyelmét, aminő Tiberius volt, távolról sem kerülhették el. Ez az aggályos stratégiai helyzeten úgy próbált segíteni, hogy a könnyen sebezhető határvonalat ütközőállamok kreálásával igyekezett hozzáférhetetlenné tenni.³ Sem-

¹ Ld. fejtegetéseimet: *Journal of Roman Studies*, XXIX (1939), 28 k., *Arch. Értesítő*, 1939, 263 k.

² Ld. előadásomat a VI. Nemzetközi Régészeti Kongresszuson (Berlin, 1939; *Bericht*, 1940, 528 k.)

³ Vö. alább, 62 k.

legesítő övezetet óhajtott teremteni tehát, hogy ezáltal a dákokat elzárja egyrészt a germánoktól (különösen pedig a szvébektől, akikkel azelőtt a Morva folyónál közös határuk volt), másrészt pedig a dunai provinciáktól.¹

Legjobb megoldásnak az kínálkozott, hogy egy olyan népelem közbevetésével szigeteljék el a dákságot, amely mind tőlük, mind a germánoktól teljesen idegen. Így hozták az iráni származású szarmata jazigokat a Duna torkolatvidékéről a magyar Alföldre, miután Tiberius fia, az ifjabb Drusus Kr. u. 18 és 20 között a dunai határontúli viszonyokat a helyszínen tanulmányozta és atyja szándékainak megfelelően újra rendezte.² Persze a jazigok bevonulása csakis a dákok kárára történhetett, akik részekre bomolva katonailag meggyengültek s így a jövények a síkságról csakhamar a Tiszán túl levő hegyeikbe szorították őket.⁸ Így most Felső-Moesia egyrészének s egész Pannoniának terjedelmes előterepét jazig törzsek foglalták el az Olt folyótól a Bánságon, a Duna-Tisza közén s a Kis-Alföldön át egészen Carnuntumig (a mai Deutsch-Altenburgnál, Bécs szomszédságában).⁴ Nem sokkal ezután történhetett, hogy a jazigokkal rokon s velük régebben is szomszédos roxolánok – kétségtelenül Róma biztatására vagy parancsára – a Duna mentén a jazigok után nyomultak és az Olnál hozzájuk csatlakozva elvágták a dákokat az aldunai provinciáktól, nevezetesen Moesiától.⁵ Ugyanakkor, amikor Drusus a jazigokat behozta a Kárpát-medencébe, ezektől nyugatra⁶ a határfolyam északi partján a saját törzsrokonokkal meghasonlott szvébektől germán hűbérállamot létesített, amely a quádokat és markomannokat volt hivatva Noricumtól távoltartani. Az ütközőállamok e rendszere bizonyos mértékben fél évszázadig beváltotta a hozzáfűzött római reményeket.

¹ Mily kézenfekvő volt e gondolat abban a korban, kiderül Suetonius következő soraiból (Tib. 17, 1.): *nam sub id fere tempus Quintilius Varus cum tribus legionibus in Germania periit, nemine dubitante quin victores Germani iuncturi se Pannoniis fuerint, nisi debellatum prius Illyricum esset.*

² Mily szuverén szabadsággal telepítették még ide vagy oda e korban római hadvezérek a szomszéd népeket, azt legjobban Plautius Silvanusnak Nero idejéből fennmaradt elogiuma (CIL XIV 3608 = Dess. 986.) szemléltetheti.

³ Már idézett kongresszusi előadásomon kívül ld. újabb fejtegetéseimet: *Budapest Története*, I, 1943, 172 kk.

⁴ Ld. alább, 62 kk.

⁵ Vö. a 13. 1. 2. jz.-ben idézett előadásomat.

⁶ Ld. fejtegetéseim: *Budapest Története*, I, 210, 8. jz.

Igaz, hogy a féktelen jazigok nem bizonyultak a határprovinciák szempontjából kívánatos szomszédoknak s így könnyen érthető, miért hűnyt Róma szemét afölött, hogy a germán quádok visszanyomják a szarmatákat az osztrák Dunának északi partjáról a Morava és az Ipoly közé.¹ A dunai ütközőállamok övezetének déli részén is erőszakos letolódások történtek: a dákok, kik a Kr. u. I. évszázad utolsó évtizedeiben újra hatalmasan megerősödtek, olyannyira megnyirbálták a jazigok területét, hogy elvágták őket a roxolánoktól.

De a quádok és markomannok is megváltoztatták eddigi békés magatartásukat a birodalom iránt és a jazigokkal együtt háborgatni kezdték a határszéli provinciákat. E tartományoknak csak az volt a szerencsésük, hogy a jazigok régi ellentéte a dákokkal nem engedte meg, hogy utóbbiak is egyesüljenek a többivel Róma ellen. Mindeme mozgolódások miatt már Kr. u. 80 körül erőteljes csapatösszevonások történtek a Duna, közepső folyásánál.²

85/86 telén a dákok átlépték az Al-Dunát és betörték Moesiába. Szétzúzták az ellenük küldött római csapatokat, sőt később a betörések megtorlására a Dunán átkelt császári sereget is. Csak 88-ban sikerült Decebalra, Burebista méltó utódjára, hatalmas csapást mérnie Tettius Iulianusnak. Ez a dák királyi valahol Karánsebestől északkeletre verte meg, az erdélyi hegykoszorú kapujában. Domitianus császár most már alaposan le akart számolni a dákokkal, de egy váratlan fordulat e tervétől mégis eltérítette s arra kényszerítette, hogy kiegyezzen velük. Az a sereg ugyanis, amelyet a quádok és markomannok ellen küldött, súlyos vereséget szenvedett s a jazigok is az ellenséghez csatlakoztak. A csorbát ezúttal sikerült ugyan kiköszörölni, de pár év múlva quádok és szarmaták szörnyű dúlásait kellett megbosszulni Pannoniában. A kényszerűség most azt parancsolta, hogy egyre újabb csapategységeket vonjanak el nyugatról az impérium dunamenti helyzetének erősítése végett s így Róma katonai erejének súlypontja a Rajnavidékről a Dunához tolódott át.

Traianus, aki most trónra jutott, energiájának javarészét a dákok leküzdésére fordította, mivel – elődeinek balsikerei következtében – e nép még egyáltalában nem volt megfélemezve, ami pedig a dunai országok nyugalma szempontjából felette kívánatos lett volna. Nagyszabású előkészületek után 101-ben megindította támadó hadműveleteit. Az erős római seregek azonban a kiváló vezetés ellenére sem tudták a

¹ I. m. 182 kk.

² I. m. 184 kk., forrásidézetekkel és bibliográfiai utalásokkal.

dák főváros, Sarmizegetusa (Várhely) felé nyomulván a természetes akadályokat és a jól kiépített sziklavárokra támaszkodó makacs dák védekezést leküzdeni. Ráadásul még a havaselvi síkon lakó roxolánokkal is meg kellett a császárnak küzdenie, mivel ezeknek földjét szintén érte a római offenzíva s ezért Decebalhoz csatlakoztak. A dák király egyébként még a parthusokat is igyekezett megmozgatni a rómaiak ellen.

A következő évben a több támadó oszlopban előnyomuló császári sereg súlyos erőfeszítések és vérveszteségek árán mégis elérkezik a dák főváros kapuihoz. Decebal megadásra kényszerül. A drágán megfizetett béke országát erődeitől megfosztott és teljesen lefegyverzett, római felügyelet alatt álló vazallus-állammá alacsonyítja. De a király mégis népe élén marad: Traianus bizonyára azt remélte, hogy az állandó Duna-híd, melyet a háború után a mai Turnu-Severin és Kladovo közt épített, elegendő fenyegetés lesz a dákok számára, hogy fel ne lázadjanak egyhamar s kellő biztosíték saját csapatai számára is, hogy szükség esetén Dáciában teremhessenek.

De Decebal a római megszállók kivonulása után azonnal hozzáfogott egy új háború előkészületeihez, önbizalma határtalan volt: nemsokára már el merte venni a jazigoktól azt a földszívet, amely – a Bánság keleti részén és Kis-Oláhországban – a római haderő természetes felvonulási útja volt s így igyekezett előre biztosítani a következő összecsapás esetére a legelőnyösebb hadászati helyzetet. A császár számára nagy meglepetés lehetett, hogy Decebal hódolása nem volt őszinte s hogy a dákok oly nagy veszteségek után szembe mernek vele szállni. Mivel ennyire helytelennek bizonyult, hogy Dáciát csak megalázta, de fennmaradását megengedte, sőt lehetőséget nyújtott arra, hogy újra erőre kaphasson, a császárnak most már bizonyára egészen másféle elintézés járhatott a fejében, amikor 105-ben másodszor is ünnepélyesen hadat üzent a dákoknak, mint az első békekötés engedékeny feltételei. A teljes leszámolásra irányuló szándékában csak megerősíthette Decebal további viselkedése: a dák király ugyanis még meg is merte őt előzni a támadásban. Egyébként az a kétségbeesett ellenállás is, amely ismét több irányból előnyomuló hadoszlopait fogadta, szintén meggyőzhette őt minden kompromisszumos megoldás céltalanságáról, hiszen ilymódon úgysem tudta volna megtörni a dákok elszánt harci szellemét: »Diesmal machte Traianus ein Ende; der Krieg galt nicht mehr der Freiheit des Volkes, sondern seiner Existenz«.¹

¹ Mommsen: *Röm. Gesch.* V⁴, 1894, 203.

A főváros elfoglalása után még nagy csaták voltak az észak és kelet felé hátráló ellenséggel; Decebal még mindig jó ideig kezében tudta tartani hátráló hadai vezetését. A rómaiaknak egyik hegyi erődöt a másik után kellett külön-külön megostromolniuk, mígnem kiderült, hogy minden ellenállás hiábavaló. A Rómában emelt Traianus-oszlop domborművein többször is megismétlődő tömeges öngyilkosságok jól szemléltetik, hogy a megmaradottak közül igen sokan inkább a halált választották, mint az idegen uralom alatti életet.

II.

Mint ismeretes, a második háború befejezése után Traianus Dáciát 106-ban római tartománnyá alakította. De mi történt a dák néppel? Túlélte-e vajjon a katasztrófát és romanizálódott, hogy később a román nép magvát képezhesse, avagy véglegesen eltűnt a történelem színpadáról?

A IV. század második felében Eutropius, egy rövidre fogott császár-történet szerzője megállapítja, hogy Traianus az új provincia benépesítése céljából az egész római világból rengeteg embert vont össze, mégpedig mind városlakókat, mind földművelőket (*ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas*) s ezt azzal okolja meg, hogy a tartós háború folyamán kifogytak itt a férfiak: *Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta*. Ugyanezt a tényt fejezi ki Julianus Apostata császári elődjeiről írt szatírájában (Caesares), midőn Traianus szájába a következő kijelentést adja: »A geták népét kiirtottam« (Τὸ Γερῶν ἔθνος ἐξείλον). Ezen utóbbi adat értékét azzal próbálták csökkenteni, hogy egyszerűen a szatiráiró felelőtlen túlzásának minősítették.¹ Ezzel szemben, legújabbán bebizonyítottuk,² hogy Julianus állítását történeti forrásból merítette. Még azt is sikerült megállapítanunk, hogy Julianus az egyes császárok jellemzését ugyanabból az (Enmann által felfedezett, de sajnos elveszett) rövid császári életrajzszorozatból vette, amelyből Eutropius és a többi kompendium a IV. század vége felé a maga mondókáját. Az az anonymus pedig, akiből mindkettő merítették, komoly historikus volt, akinek állításait egyszerűen elutasítani nem lehet. Ezt a modern kutatás nem is tette, csupán a dákok kipusztításának mérvét

¹ C. Daicoviciu: *Siebenbürgen im Altertum*. 1943, 107, 1. jz.

² A. Alföldi: *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.

illetően oszlanak meg a vélemények. Míg ugyanis egyrészt senki sem vonhatta kétségbe, hogy roppant vérveszteség érte a dák népet, másrészt legalább is egy olyan régészeti tényállást ismertünk meg, amely dák továbbélést mutat a foglalás után¹ és a Traianus-oszlop domborműveinek hiteles tanúsága szerint is meghódoltak egyes dák töredékek a győzőnek, túlélvén Decebal birodalmának megsemmisülését. Ezért vetődött fel az a kérdés, vajjon a dák maradványok felszívódtak s így Erdélyből végleg eltűntek-e vagy pedig éppen ellenkezőleg, elég erősek voltak ahhoz, hogy újra gyökeret eresztve a dáciai romanizmus alapját képező elemek között helyet foglaljanak. Mindkét lehetőség számos védelmezőre talált². Az utóbbi álláspontot sok tudós – köztük nem egy neves nyugati kutató – lehetetlenül túlzott formában tette magáévá: szerintük a felmorzsolts dákok e maradványai oly jelentősek voltak, hogy az új tartomány rómaiságának általános alapjává válhattak; szóval hallgatólagosan felteszik, hogy e dák töredékek a birodalom minden részéből odacsődült óriási tömegeket (*in-finitae copiae hominum*, mondja Eutropius) és a más tartományokból áthelyezett idegen származású és hatalmas számú katonaságot egyszerűen elnyelték, sőt mi több, még arra is képesek voltak e romanizált dákok, hogy a népvándorlásnak itt hatszáz évig tartó hullámzását, szörnyű háborúit és szakadatlan népcseréit túlélve, magán a dákok ősi földjén a román nemzet egyenes őseivé legyenek. Lássuk, hogy mi történt e helyett a valóságban !

Traianus császár történetének legújabb kutatói a szóbanforgó kérdés általános felfogásában meglehetősen egybehangzó nézeteket vallanak, amit legjobban különböző nemzetek kiváló szakértőinek alábbi nyilatkozataival igazolhatunk.

W. Weber szerint (*Rom. Herrschertum und Reich im II. Jh.*, 1937, 81 kk.) »das dakische Volk muss in den beiden Kriegen furchtbare Verluste gehabt haben. Der Tod der Männer in den Schlachten, derer, die in den bis fast auf den Grund niedergebrannten und zerstörten Burgen blieben, die in den letzten Kämpfen und Verfolgungen Umgekommenen, Selbstmord der Adligen und des Königs riss Lücken, die in Zahlen schwer auszudrücken sind. Scharen trotziger Daker, die unter den Eroberern nicht leben wollten, wanderten über die Berge

¹ Ld. alább, 51. kk.

² Ama tudósok közül, akik a dákok teljes megsemmisítését vallják, legyen szabad O. Hirschfeldre (*Kleine Schriften*, 745) és W. Tomaschekra (*Die alten Thraker*, 1, 105) utalnom, mivel ők a forrásanyagot a legtöbb szerzőnél behatóbban tanulmányozták.

zu den »freien« Dakern aus. Viele zehntausende wurden, als Sklaven ergriffen, als Arbeiter verkauft oder endeten als Fechter bei den Tierhetzen. Jungmannschaft, deren man sicher zu sein glaubte, wurde in neuerrichteten Verbänden von Hilfstruppen an die Ostfront des Reiches geschickt. Von der alten, wurzelhaft mit ihrem Heimatboden verbundenen Bevölkerung kann daher nicht allzuviel im Land übriggeblieben sein, am wenigsten von den tragenden Kräften der bis zuletzt blühenden Kultur, Adel und Handwerker, eher noch kleine Bauern in entlegenen Dörfern. Denn die alte Kultur stirbt mit dem Volk, als sei sie mit ihm ausgerottet.«

P. Longden (*Cambridge Anc. Hist. XI*, 1936, 231 kk.): «Trajan was now free to make a final settlement and the extreme measures which he took are a testimony to the respect with which four seasons' hard campaigning against the Dacians had inspired him. The fine motto *parcere subiectis* was indeed, as Augustus had long ago declared, not always applicable; and of Dacia Trajan found himself virtually compelled the echo Domitian's famous summary of a pettier occasion (Dio 67, 4, 6): in the Dacian uplands, a solitude was a prerequisite of peace. The scope of this extermination has, however, been sometimes exaggerated. Many Dacians remain, probably those who had early come to terms, and from among them were drawn the Dacian auxiliaries who now begin to appear in history. Others, whose exodus forms the dramatic conclusion to the sculptured record, trekked northwards toward Ruthenia and the upper waters of the Theiss; many lay dead; and fifty thousand stalwart prisoners marched south in chains to end their lives as gladiators and grace a Roman holiday. A polyglot folk replaced the free.»

R. Paribeni (*Optimus princeps*. I, 1926, 311): »Il primo espediente fu quello di provvedere per la nuova terra l'elemento umano, enorme essendo stato per le uccisioni, la riduzione in servitù, l'esilio, la emigrazione, lo spopolamento della regione, né, data l'asprezza della lotta combattuta, potendosi contare sul lealismo e sulla buona volontà di pochi Daci rimasti.«

Bár a dákok katasztrófa okaira nézve a vélemények általában megegyeznek egymással, mégis nyilvánvaló, hogy az eddig felhasznált források – az antik irodalom és a Traianus-oszlop domborművei – nem alkalmasak annak pontos megállapítására, milyen arányú volt a dákok megsemmisítése. Pedig rendelkezésünkre áll az az eddig fel nem használt hiteles bizonyító anyag is, amely a kérdés eldöntésére hivatott. Arra a több ezer személynévre célunk, amelyek a római

Dácia feliratain maradtak meg s amelyek nemcsak önmagukban, statisztikailag értékelhetők, hanem – különösen a családi sírkövek felsorolásai révén – a romanizálódott elemek eredetére is világot vetnek s így a származásra vonatkozó pontosabb felvilágosítások által lehetővé teszik a romanizáció menetének szorosabb megítélését.

E nevek általános jegyzékét nemrégén tanítványom, Kerényi András állította össze.¹ Művét román részről J. I. Russu tette bírálat tárgyává és további adatokkal egészítette ki²; mindkét állásfoglalást e sorok írója is részletesen átvizsgálta³ s a leszűrődött eredményeket ezúttal röviden a következőkben vázolhatja:

1. Mintegy 2600 rendelkezésünkre álló személynév közül tisztán latin névadáson alapul több mint 70%. Eltekintve magas tisztviselőktől, akiknek családja nem a provincia talajából sarjadt, meg lehet állapítani, hogy a korábbi időkben virult egyéni romanizáció Dáciában már nem érvényesült. A romanizáció itt már schematikus tömegjelenség, amelyet a császárnevek túlnyomó használata jellemez *nomen gyanánt*, úgyhogy a családnevek régi gazdag variációi helyett e sovány kis sorozat (*Ulpii, Aelii, Aurelii, Septimii*) adja a túlnyomó többséget.

A latin névadás leple alatt azonban még fel lehet ismerni a különböző népi elemeket, amelyeket a rómaiság mázával vontak be. Néhány, de igen kevés italikus, mellett találunk egy csomó dalmáciai illyrt, továbbá néhány Noricumból származó személyt, azután szórványosan gallokat és hispánokat, balkániakat, északafrikaiakat, kisázsiaiakat és szíreket. Viszont igen feltűnő, hogy a dákok romanizációja egyáltalában nem tűnik ki úgy, mint az említett többi nacionális csoporté: a fiatalabb nemzedékek romanizálódását sem figyelhetjük meg és a származásra közvetlenül utaló adatok sem fordulnak elő ezeknél, mint más népcsoportok esetében.

2. A latin nevek mellett a legjelentősebb csoportot a görög nevek alkotják; számuk az egész anyagnak több mint 13%-át teszi. Persze e görög névadás a birodalom számos népe közt oszlik meg. Általában valószínű, hogy a görög nevű legionáriusok túlnyomórészt a balkáni

¹ A. Kerényi: *Die Personennamen von Dazien* (Diss. Pann. I. 9), 1941. Az elfogyott első kiadást hamarosan új kiadás fogja pótolni.

² J. I. Russu: *Onomasticon Daciae* (Anuarul Institutului de Studii Clasice. IV [1941–2], 1943, 185–233 és kny.).

³ A. Alföldi: *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*. Budapest, 1944.

országokból,¹ a segédc csapatok katonái viszont elsősorban Szíriából származtak. A legtöbb görögnyelvű rabszolga Kis-Ázsiából való. Legnehezebb a görögnevű szabad polgári személyek népi hovatarozását megállapítani: ezekkel kapcsolatban jóformán valamennyi felsorolt lehetőséget figyelembe kell venni. Ama régóta felismert tény, hogy ez a birodalom hellenisztikus feléből származó tarka társadalom Dáciában gyorsan romanizálódott, ezúttal is hangsúlyoznunk kell. Minél világosabb az orientálisok romanizációjának folyamata, annál feltűnőbb, hogy ezt az átalakulást az őslakosság esetében – amennyiben még volt ilyen – nem tudjuk érzékelni.

3. Mintegy 120 illyr név maradt reánk; ehhez járul még számos olyan római nevű személy, akik kimutathatóan illyrek voltak. Kétszerannyi illyr név van, mint amennyi thrák, még ha az összes déli thrák neveket figyelembe is vesszük. Ezen feltűnő körülmény jelentőségét azáltal próbálták csökkenteni, hogy az illyr nevek nagyrésze (76) egyazon bányavidékről származik, tehát nem lehet irányadó az egész provinciára nézve. De vajjon nem épp annál feltűnőbb, hogy az illyr nevek, földrajzi elhatároltságuk ellenére, az egész provincia thrák neveinek kétszeresét teszik? Még ha a viasztáblácskák 43 illyr nevét, amelyeket különösen szerencsés véletlen őrzött meg számunkra, statisztikánkból ki is rekesztjük, akkor is fennmarad az illyr elem túlsúlya. Mivel pedig, amint alább látni fogjuk, a thrák nevek túlnyomó része déli thrák jellegű¹ s csak egy elenyészően kis csoport lehet közte *esetleg* dák is, míg ezek a romanizmus által még alig érintett, egyszerű dalmát bányászok oly világosan megkülönböztethetők és számszerint oly erősen előtérbe nyomulnak, egyszerre kitűnik ebből az ellentétből, hogy mily nagyarányú lehetett az őslakosság kipusztítása. S míg illyrnek tekinthetünk mintegy 30 római nevet viselő személyt is, ugyanez egyetlen dákról sem igazolható; ebből is kiviláglik, hogy a dákok hiányát lehetetlen pusztán a római névadás elpalástoló jellegével magyaráznunk. Ha a többi nacionális elem nem bújik el e római takaró alatt, a dák sem tehette ezt.

4. A kelta nevek közül, amelyek száma mintegy 60 (az egész anyagnak több mint 2%-a), érdekesek azok a nyugati példák, melyek a romanizációnak a dáciainál régebbi fázisát tükrözik; ezek római családnévvé alakult bennszülött nevek, melyek az egyénnek a római tár-

¹ A III. században megfigyelhetjük például az emesai íjászoknál a pannoniai Intercisában, hogy azon szírek fiait, akik e csapatban szolgáltak s polgárjogot nyertek, a szomszéd *II. adiutrix* légióba is besorozták. Ily esetek gyakoriak lehetnek Dáciában is.

sadalomba való spontán beilleszkedését szemléltetik, s nem viselik az állami rendelkezés egyöntetű formaruháját, mint a dáciai családnevek.

Az orientális – pontosabban javarészt szemita – nevek számra nézve körülbelül a keltákkal egyenlők. Tévednénk azonban, ha csupán ebből a tényből vonnánk következtetéseket. Ezekon kívül ugyanis nemcsak a görög nevű emberek tekintélyes része tartozik az orientálisokhoz, hanem megtaláljuk őket bizonyos mértékben a latin nevet viselők között is.

A 67 név közül, amelyet J. I. Russu, kiegészítve Kerényi A. felsorolását, thrák jellegűnek tekint, néhány különböző okokból kiesik,¹ javarésztük azonban a legközönségesebb déli thrák-kisázsiai személynevekből áll. A részletekről a következő számszerű felosztás tájékoztat:

a) 39 jellegzetesen déli thrák vagy kisázsiai thrák név (*Aulenus, Aur. Auluc[ent]us, Aulusanus, Iulia Bessa, Bithus (?)*, *Blasa, Butes, Dades, Ael. Dia[l]es, Aurelius Ditucentus, Dizo, Dula, Eptala, Ael. Vales qui et Esbenus, Heptapor, Aur. Muc[...], Mucapa (?)*, *Mucapor* (kétszer), *Au[relius Muca?]por, Mucapuis, Mucasenus, Mucatra, Aelia Muciale, Aelius Muc[...], Mucianus* (7 személy), *Rescuturme, Seuthes, Soia, Sola, Aur. Tsinta, Tzinta, Tzino*).

b) 14 név, amely nem thrák vagy legalább is a teljesen bizonytalan olvasat miatt kirekesztendő (*Aur. Babus, Dacianus, Denzus, Marc. Turranius Dil[ectus]*, *M. Disius, [Au]rel. Duda (?)*, *Eptidius Modestus* (aki nem volt Dáciában soha), *Aur. Godes, C. Iul. Melgidianus, Iarse, Tetula, Flavius Zorn[...],... a Zeno, [...]dochus*).

c) 1 nem egészen bizonyosan thrák név (*Aelius Balius*).

d) 5 déli thrák, akik mint Dáciában szolgáló auxiliáriusok apái vannak megnevezve, de soha Dáciában nem voltak (*Brasus, Isius, Mucatra, Mucatralis, Traibithus*).

e) 6 valószínűleg dák személy (*Iul. Daciscus, Aur. Dolens, Aur. Drebias, Pirus[i]us, Tzolotus, [...]tzia*).

f) Mindezekhez járul még *Mestrius Martinus*, egy romanizált thrák nevű déli thrák és *Tarasius*, egy dáciai auxiliárius atyja, aki bizonyára odahaza maradt a Balkánon.

Russu második felsorolását (Dákok a római birodalomban) szintén megvizsgáltuk, hogy ennek alapján összeállíthassuk mindazon személyeket, akik a provincia határain kívül talált dák vonatkozású névanyagból valóban Dacia Traiana lakosságához tartoztak. Eredményeink a következők:

¹ Vö. a 20. 1. 3. jz.-ben id. munkámban.

37 felsorolt személy közül

20 dák szabados és rabszolga külföldön, különösen Olaszországban (*Aptasa, Ulpius Dacio, P. Aquillius P. l. Dacus, Dacus insularius, Fortunatus qui et Dacus, C. Aulus C. C.[...] l. Dacus, Dacus* (többször), *L. Avilius Dacus, Vibia Dacia, Nonia Dac[ia], Iulia Dacia* (kétes), *Sex. Rufius Decibalus, Dec[e]balus, Δεχβαλος, Iul. Decibalus, Diuppaneus qui Euprepes, Sassa natione Daca, Scorilo Ressati libertus domo Dacus, Sterissa, L. Vibius Zurozis*), akik – vagy elődeik – mind a hódítás alkalmával kerültek el erdélyi hazájukból s így a római tartomány népességéhez nem számíthatók.

11 moesiai dák (*Butus, Daciscus, Q. Decimius Dacus, Crescens Dece[bali filius], Διχέβαλος Διχέδου, Valerius Decibal[us], Dicebalus, Gorius, Moczia Helpis, Moczia Iucunda, Stib[i]us*).

4 Dáciába átköltözött déli thrák, akik Kr. u. 117–8-ban a legio III. Augusta kötelékében, Lambaesisben kezdték meg legionáriusi szolgálatukat (*Aelius Bitus, [...B?]itus, P. Aelius Mucatra, Flavius Tarsa*)

3 személy, akinek nevét tévesen ítélték thráknak, vagy oly töredékesen maradt reánk a nevük, hogy bármilyen más etnikumra is lehet belőle következtetni (*Aur. Calminus, Placentus, M. Aur. [...]sprio*).

8 további thrák vagy dák személy, aki biztosan nem tartozott a római Dácia lakosságához (*Val. Dacus, Dacia, Ael. Dida, Drilgisa, Natoporus, Aurelia Piactu, Pieporus, Tiatus*).

5 személy, akik esetleg lehetnének a római Dáciából való dákok, de lehettek részben idegen eredetű dáciai személyek is (*Aurel. Lucianus Dacus, Pontienus Samar(ius) Dacus sacerdos, [...?D]eobus, Iul. Pi[...?]tinus cives Dacus, Iulia Sisi*).

Végül van egy igazi dák Britanniából, aki – számos más társával együtt – messze idegenben való katonai szolgálatával akaratlanul hozzájárult hazája kiürítéséhez (*Decibalus*).

Ebből az áttekintésből kitűnik, hogy Dacia Traiana thrák nevű lakosai többnyire déli thrákok voltak s hogy a dákok legjobb esetben is csupán a lakosságnak elenyészően kis töredékét képezhették s hogy mindenesetre *a legcsekélyebb a számuk a provincia népességének valamennyi alkotóeleme közül*. Dácia romanizmusa így nem a dák lakosságra támaszkodott, hanem pannoniai és moesiai provinciálisokra s a nyugati tartományokból bevándorlott elemekre, akik mint katonák kerültek ide, valamint dalmáciai illyrekre, akik bányásként jöttek Erdélybe, déli thrák és szíriai katonákra és veteránokra, továbbá kisázsiai rabszolgák leszármazottaira; ezenkívül nem hiányoztak keletről és nyugatról jött kereskedők és vállalkozók sem ebből a császári mindenhatóság akaratából

létrejött romanizált keveréknépből, amely – tarka összetétele ellenére – távolról sem volt csekély értékű.

Ugyanehhez az eredményhez más módon is eljuthatunk, sőt megállapításainkat tovább mélyíthetjük. Tisztába kell jönnünk például azzal a ténnyel, hogy a déli thrákok személynévanyaga nem volt azonos a dákokéval s hogy a kettő közti különbséget fokozatosan fel is lehet tárni. E téren az első lépést idézett tanulmányunkban (ld. 20. l., 3. jz.) már megtettük; eredményeink közlése mellett ezúttal kissé behatóbban óhajtjuk megvilágítani e nyelvi különállás alapjait.

Strabo egyik ismert megjegyzéséből kiindulva, amely szerint a dákok és a thrákok egyazon nyelvet beszéltek, már W. Tomaschek¹ megállapította, hogy a hely- és személynévanyag összehasonlításából nyerhető nyelvi emlékek az ókori geográfus tételét megerősítik, egyszersmind azonban azt is hangsúlyozta, hogy természetesen lehettek nyelvjárási eltérések a dák és a thrák nyelv között. Sokkal tovább ment G. G. Mateescu, aki nemcsak a dákok és thrákok nyelvét, de névadásukat is azonosnak fogta fel. Szerinte »risulta che l'onomastica... di tutti Geto-Daci non é affatto diversa da quella delle popolazioni traco-bessiche del mezzogiorno«. Hajlandó lenne ugyan bizonyos nyelvjárási különbségeket feltételezni, amelyeket az északi thrákoknál szkita-szarmata és kelta-germán hatással magyarázna, de úgy gondolja, ezeket nem lehet többé megállapítani.² Jokl is nyelvjárási különbségeket tételez fel a két szóbanforgó idióma közt,³ de átveszi Mateescunak a névadás azonosságára vonatkozó megállapítását;⁴ az általa idézett dáciai thrák nevek azonban – pl. *Mucafior*, *Mucasenus* – déli thrák jellegűek, mint alább még látni fogjuk. Daicoviciu ugyancsak⁵ azt véli, hogy a dákoknál eleve thrák névadást kell várnunk s ezért lehetetlen neveiket a thrákok neveitől megkülönböztetni. J. I. Russu⁶ szintén azon a nézeten van, hogy egyelőre még nincsenek kritériumok a kétféle személynévanyag szétválasztására (e hiányon bizonyos mértékben segíteni igyekszünk), azonban annyit már elismer, bizonyára Kerényi összeállítása, valamint a mi eredményeink alapján, hogy számos dáciai feliraton déli thrák jellegű név olvasható, tehát viselője Moesiából és Thráciából származ-

¹ *Die alten Thraker* I, 101 kk.

² G. G. Mateescu: *Ephemeris Dacoromana* I (1923), 105.

³ N. Jokl: *Realex. d. Vorgeschichte*, XIII, 1929, 284 kk.

⁴ U. o. 280.

⁵ C. Daicoviciu: *Siebenbürgen im Altertum*. 1943, 105.

⁶ J. I. Russu: i. m. 209.

hatott. Másrészt viszont felteszi, hogy e déli thrák nevek egyrészt bennszülött dákok viselték; a déli thrák csoportba sorozza az olyan neveket, mint *Aulenus*, *Aulucentus*, *Bessa*, *Brasus*, *Dil(...)*, *Eptala*, *Eptidius*, *Heptapor*, *Isius*, *Mucapor*, *Mucatra*, *Seuthes*, *Sola*, *Traibithus*; még látni fogjuk, hogy számos más ilyen név is akad.

Ha mármost a helynévanyagot is figyelembe vesszük, első látásra persze csupán az egyezések tűnnek szemünkbe a déli és északi csoport között. A *-dava*, *-deva* elem (telep, szállás, nyílt falu) ugyan elsősorban dákok területén fordul elő, de a thrákoknál egyebütt sem hiányzik.¹ A *-δίζος*, *-δίζα* végződés, amely megerősített helyeket jelölt, thrák és bithyniai erődítmények névadásában igen gyakori, de hiányzik, akárcsak *-βία*, a dákok földjén.² A dákok *-zara*, *-zera* »víz« (pl. *Germizara* «hévíz», *Deusara*) déli párhuzamát nyújtja pl. *vicus Sapisara*, (CIL VI 2933) stb.³ Az átkelőhelyek jelölésében gyakori a *Burt-*, *Burd-*, *Bort-* elem Dáciában éppen úgy, mint délen.⁴ Ezen alapfogalmakat jelölő egyező kifejezések mellett említhetők a lépten-nyomon felbukkanó azonos suffixumok, mint *Mar-isus*, Πίυχ-ισος, Βέργ-ισον, Κενδρ-ισος⁵ vagy *-via*, mint *Bersovia* Dáciában, *Salsovia* az Aldunánál, Ὀζωβία Szilisztránál stb.⁶ Néhány egyes név azonosságát vagy hasonlóságát is sikerült kimutatni.⁷

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a személynevekkel kapcsolatban is először csupán altét csoport közös elemeit tartották szem előtt. Ezek az egyezések valóban feltűnőek s gyakran még sokkal szélesebb indogermán előzményeken nyugosznak, mint *-poris* a thrákban⁸ és *-paris* az illyrben,⁹ vagy *-balus* a dákoknál, amely indo-árja¹⁰ képzővel ellátott személynevekkel egyezik, stb.¹¹

Dákokat, getákat, balkáni thrákokat szívesen tekintettek egyetlen hatalmas népnek; »un solo grandissimo popolo« – mondja Mateescu

¹ W. Tomaschek: i. m. I, 61, 102, 109; II 1, 9 (10. sz.); II, 2, 53 kk. 70. C. Patsch, Jahreshefte d. Österr. Arch. Inst. X. (1907), 169 (*-dava* Dalmáciában). T. Párvan, Riv. di Filol. Class. n. s. I. (1923), 338 kk. N. Jokl, i. m. 278, 281, 288.

² Tomaschek: i. m. II/1, 9.

³ Tomaschek: i. m. II/2, 79, 88. Mateescu: i. m. 197, 5. j.

⁴ N. Jokl.: i. m. 289.

⁵ U. o. 280.

⁸ U. o. 287, az általános indogermán előzményekkel együtt.

⁷ Tomaschek: i. m. II/2, 64, 84, Jokl: i. m. 279 kk., 296.

⁸ Tomaschek: i. m. II/i, 19 'Schlächter' értelmezést tulajdonít neki.

⁹ H. Krahe: *Die illyrischen Personennamen*, 153.

¹⁰ Tomaschek: i. m. II/2, 11 kk.

¹¹ Más, speciálisabb egyezéseket említett tanulmányunkban közöltünk.

s Pârvan gondolatmenetének is ez az alapmotívuma. A valóságban azonban – amint már tudjuk – éppen nem így volt. A dákok (és geták névadása ama hosszú időszak alatt, amíg az északi és déli thrákok egymástól földrajzilag és politikailag különválva éltek, feltétlenül differenciálódott déli rokonaik névanyagától.¹ S ha más, rendkívül gyér nyelvi emlékek nem is teszik lehetővé a thrák nyelvjárások pontos megkülönböztetését, a viszonylagosan elég tekintélyes számú személynevek sokkal terjedelmesebb sora mégis mutat részleteiben és egészében olyan tipikus eltéréseket, amelyek sajátos vonásaik révén nyelvjárásoknak látszanak megfelelni: más szóval a közös grammatikai és jelentéstani alapok ellenére jellegzetes elkülönülés mutatkozik. Mindkét részen rámutathatunk egyrészt bizonyos kedvelt összetett nevek tipikus kombinációira, másrészt pedig egyes nevek sajátos jellegzetességeire.

Ennek bizonyítása végett két névsort állítottunk össze. Az egyik olyan thrák személyneveket foglal magában, amelyek Pannoniában mutathatók ki.² Ebből kiderül, hogy nagyjából abban a korban, amikor Dácia római volt, körülbelül ugyanannyi déli thrák élt Pannoniában, mint az említett szomszéd provinciában, ami a dáciai déli thrák nevek százalékarányát felette érthetővé és valószínűvé teszi. Másrészt e lista megadja a szükséges párhuzamot Dácia és a Balkán déli thrák személynévanyagának értékeléséhez tipológiai szempontból is, úgyhogy a jellemző formákat világosan meg lehet figyelni.

A második összeállítás az elsőnek ellenképét adja: ebben a bizonyosan vagy valószínűleg dák nevek szerepelnek. A két névsor összevetéséből kiderül, hogy a dák személynévanyag – amely a római Dáciában többé nem virágzott – jelentékeny módon eltér a balkáni thráktól.

I. Thrák személynevek Pannoniában.³

a) Segédcsapatok thrák katonái és azok családtagjai: *Ulp. Aulucentus (domo Bessus), Aur. Aulupor, Aurelia Cusaia, Cusides, Disala, Aur. Doriso, Ulp. Eptatralis, Aur. Lipor, Mucapor, Mucatra, Aur. Mucianus, Muscellus (Bessus), Aur. Mussatus, Soio (Bessus), Aur. Teres.*

¹ Egészen más pl. a dunai kelták esete, akik nemrégén bevándorolt nyugati kelták voltak s ezért személynévanyaguk pontosan egyezik a nyugati kelta nevekkel. Azonban már itt is találunk bizonyos helyi eltéréseket, egyes nevek különös kedvelése, kedvenc képzések stb. alapján.

² Vö. *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944. E névsor léphet most ama provizórikus összeállítás helyére, amelyet *Daci e romani in Transilvania* c. tanulmányomban közöltem (27 kk.).

³ További részletekre nézve vö. ugyanott.

b) Thrák legionáriusok és azok hozzátartozói: *Aur. Aulupor*, *Aur. Vitalis* (feltételezve, hogy a *Bithus* névváltozata), *Bitilla*, *Aur. Bitus*, ...*Bitus*, *C. Iulius C. f. Claudia Doles Apris*, *Aur. Droles*, *M. Aurel. Eptacentus*, *P. Ael. M(a)ecia Mestrius Pelagonia*, *P. Ael. Sept. Mucapor*, *Pacatus Muca[po?]ris (filius)*, *T. Arsinius Sita*.

c) A helytartó jelentő lovasa: *Aur. Bitus*.

d) Más déli thrákok: *Bitus*, *Aurelia Vitalia*, *Mar(cius) Cotus (?)*, *Dines*, *Aur. Disala*, *Aur. Eptala*, *Aurelia Mucatra*, *C. Val. Mucianus*, *Aelius Mucianus*, ...*[M]ucianus*, *Aurelius Seuthius*, *L. Val. Seutes domo Bessus*, *Aur. Sibiaenus*, *Sisia* (férfi), *L. Vibius L. f. Sisi*, *Iul. Sissa*.

e) Thrák rabszolgák és szabadosok: *Daeipora*, *Eupor (?)*, *Sporilla*.

f) Dák rabszolgák és szabadosok: *Iul. Decibalus*, *Peregrinus Q. Asini servus natione Dacus sutor caligarius*, *Sassa nat. Daca*, *Scorilo Ressati libertus domo Dacus*.

g) Szabad dákok, akik a kelta kotinuszokkal együtt Felsőmagyarországról telepítették Délpannoniába: *M. Aur. Dalutius*, *M. Aur. Deazius*, *M. Aur. Dolea*, *Aurelius Dolens*.

2. Bizonyosan vagy valószínűleg dák személynévek (a római hódítás előtti Dáciában és a Dácián kívüli provinciákban).

Aptasa, *Bicilis*, *Burebista*, *[Buro]bista*, *Butus*, *Caucesis(?)*, *Comosicus*, *Comozous*, *Cotiso*, *M. Aur. Dalutius*, *Dapyx(?)*, *M. Aur. Deazius*, *Decaeneus*, *Decebalus*, *Bardibalus*, *Dicedus*, *Dicomes*, *Diegis*, *Diurpaneus*, *Diuppaneus*, *Diurdanus(?)*, *Diurpagisa*, *Drilgisa*, *Aurel. Drigisa*, *T. Aur. Drigissa*, *Duras*, *Ant. Doras*, *Gorius*, *Mamutzis*, *Mocazia* (nomen?), *Natorporus*, *Petoporus*, *Pieporus*, *M. Aur. Potazis*, *Roles(?)*, *Sassa*, *Scorilo*, *Scerulo*, *Seiciper*, *Iulia Sisi(?)*, *Sterissa*, *Stib(i)us*, *T. Aur. Thithi(P)*, *Tiatus*, *Tutio*, *Vezinas*, *Ziais*, *Zyraxes(?)*, *L. Vibius Zurozis*.

A dák névanyagnak a többi thrák névtől való elválasztásával kapcsolatban nagy nehézséget okoz az a körülmény, hogy a Duna északi partjáról a folyamtól délre jelentékeny tömegben áttelepített dákokat déli-thrák környezetüktől csak kivételesen tudjuk megkülönböztetni. Mindazonáltal e tekintetben is érdekes kiindulópontokra támaszkodhatunk. Találunk például a dákoknál olyan névgyököket, amelyek a Balkánon nem fordulnak elő, valamint alapszavak és képzők oly sajátos kombinációit, amelyek délen nem voltak szokásosak. A mindkét területen előforduló nevek száma csekély. A dák nevek sokkal szorosabb kapcsolatot mutatnak a déloroszországi geta névanyaggal, mint a Balkán és Kis-Ázsia névadásával, ami történeti szempontból jól érthető. Határozottan rá kell mutatnunk arra a tényre, hogy a legközönségesebb déli

thrák nevek egész sora, így pl. *Bithus* és összetételei, valamint a *Muc-* kezdetű nevek a dákoknál, úgy látszik, teljesen hiányzanak.

Az elmondottakból az is kiderül, hogy a déli thrákok Dáciában sokkal jelentősebb szerepet játszottak, mint ahogy eddig hitték. Példának okáért elég utalnunk arra, hogy az egyik segédcsoport, az *ala Frontoniana*, amelynek kötelékében tekintélyes számú thrák nevű katonát találunk, már valamivel Dácia meghódítása előtt déli thrák újonckal egészült ki előző állomáshelyén, a pannoniai Aquincumban; Dácia más segédcsoportainál is valószínűvé tehetjük, hogy balkáni thrák legénységgel pótolták soraikat s ugyanez áll a provincia légióira is. Ezenkívül Dáciának egész sor thrák nevű lakosát kifejezetten déli thrák származásúnak jelölik meg a feliratok, melyeken említvük, illetve közvetve utalnak déli thrák eredetükre, mint például a *Napoca*-ban állomásozó afrikai *legio III. Augusta* katonáinak esetében.

Amint előre látható volt, a kontinuitás tanának védelmezői azzal próbálták a dákok nevek hiányát magyarázni, hogy az életben maradt dákok falusi környezetükben nem juthattak el az írásbeliségig s így nevüket írásos emléken nem is örökíthették meg.¹ Más alkalommal behatóan cáfoltuk már ezt az ellenvetést;² ezúttal elég röviden arra utalni, hogy egyrészt a rómaiak mindmáig felül nem múlt pénzügyi és katonai szervezete a legalacsonyabb néposztályok tagjait is pontosan számon tartotta s így ezek a provinciák okmányos emlékei – Dáciában katonák elbocsátó okmányain, magánszerződésekben (viasztáblákon) stb. – mindenütt képviselve vannak, illetve azokon bizonyos szerepet játszottak; másrészt pedig a Dácia névanyagát szolgáltató feliratos anyag nagyrészt éppen oly emlékekből áll, amelyeket az alacsonyabb néposztályok emeltek: közkatonák, kispolgárok, szabadosok, sőt rabszolgák. Írásbeliség nélkül az életben maradt dákok nem romanizálódhattak volna s nem is válhattak volna egy neolatin nép őseivé.

Az analfabetizmuson kívül, amelyet a primitív falusi környezetnek tulajdonítottak, más magyarázattal is próbálkoztak, amely az előbbivel szöges ellentétben áll: eszerint Dácia *gyorsabban* és *alaposabban* romanizálódott, mint a szomszéd provinciák, úgy, hogy e villámgyors romanizáció a bennszülött lakosságot hirtelen háttérbe szorította; mire ez utóbbi néhány évtized múlva ismét felbukkant, már maradéktalanul romanizálódott s előbbi barbár lényének minden nyoma tökéletesen feledésbe

¹ Daicoviciu: i. m. 115 kk.

² *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.

ment.¹ Mindez tehát állítólag másként történt, mint a szomszéd provinciákban, ahol a romanizáció kényelmesebb tempóban folyt le s így pontosabban megfigyelhető. Eltekintve attól, hogy Nyugatillyricum romanizációja sokkal tökéletesebb és mélyrehatóbb volt, tehát a bennszülött habitus maradványait is sokkal hamarabb elnyelhetette volna, mint Dácia elkésett és felületes romanizmusa, a dákok életjeleinek nyomtalan eltűnéséről terjesztett vélekedés egyébként is minden tekintetben elfogadhatatlan.

Hogy a legkülönbözőbb származású, a birodalom más országaiból Dáciába telepített embertömegek sajátos nemzeti névadásukat nem egyszerre, hanem csak fokozatosan hagyták veszendőbe menni, azt már lentebb láttuk. Azt viszont, hogy a romanizálódási folyamattól még nem érintett, de népük katasztrófája által kétségbeesésbe hajszolt dákok hamarabb romanizálódtak az új provinciában, mint bármely más, birodalmi eredetű népelem, alig hihetné valaki. Különben is az a felfogás, hogy a római polgárságot még el nem nyert személyek, akiknek csak egy nevük volt, ezt a barbár jellegű névadást életük bármely szakában római névvel cserélhették fel, tévedésen alapul; a születéskor kapott neveket mindvégig megtartották, legfeljebb utónév lett ezekből, ha közben a *civitas Romana* elnyerése miatt római nemzetségnév járult hozzájuk. Dáciában, valamint mindenütt a többi dunai provinciában világosan megfigyelhető, hogy bár a fiatalabb nemzedékeknek inkább római nevet adtak, a régi, bennszülött nevek csupán az idősebb nemzedékek kihaltával mentek feledésbe.²

¹ Daicoviciu szerint (*La Transylvanie dans l'antiquité*, 1938, 68 kk.) »... la hâte et l'intensité de romanisation... ne permettaient pas en Dacie le processus lent d'adaptation des indigènes au nouvel ordre de choses, comme cela se passait dans les provinces conquises en de nombreuses années, après une longue époque de rapports commerciaux et politiques entre les Romains et les populations soumises. Là le progrès de la romanisation restait saisissable; il en est tout autrement pour la Dacie. La marche rapide d'une complète prise de possession éclipse pour quelques dizaines d'années l'élément indigène non encore acclimaté, qu'on voit cependant réapparaître sous Hadrien et Antonin le Pieux (*Aelii*)... La deuxième génération, au reste, ne conserve plus les noms ancestraux, bon nombre d'inscriptions le prouvent«. Ld. még Daicoviciu: *Siebenbürgen im Altertum*, 1943, 116 kk., 123, 131, 151 kk.

² Spanyolországban, ahol e folyamat a Kr. e. II. századtól kezdve egészen más feltételek mellett játszódott le, a névadásban a romanizációnak merőben eltérő régebbi válfaja tükröződik, amely még a központi adminisztráció beavatkozását megelőzően, spontán módon virágzott, tehát alulról indult ki s nem felülről, az állami akarat kényszerítő parancsa folytán, amint azt Erdélyben nagy mértékben tapasztalhatjuk. Így a hispániai és más nyugateurópai párhuzam, amire

A dákoknak a provincia életében való háttérbeszorulásával az okkupáció első évtizedeiben, amire Daicoviciu hivatkozott, nem lehet tehát a dák nevek hiányát megindokolni. S még egy fontos tényre kell a figyelmet felhívunk. Ha az első dák nemzedék nem is tudott volna írásos emlékeken jelentkezni, a rá vonatkozó névanyagot feltétlenül ott kellene látnunk mint az apa nevét az okiratokban és a sírköveken, azokon az okmányokon s azokon a síremlékeken, amelyeket (Daicoviciu szerint már latinul beszélő és az ő feltevése szerint Hadrianus és Pius óta a feliratokon jelentkező) gyermekeik számára írtak, illetve állítottak.

Egyébként is nemcsak egyéni nevekről van szó, amelyeket a szülők tetszés szerint adhattak gyermekeiknek s amelyeket csupán később nem változtathattak meg, hanem családnevekről is, amelyek csak a római polgárokat illették meg s amelyeket önhatalmúlag egyáltalában nem lehetett felvenni. A teljes polgárjogot jelentő három név megszerzése a Kr. u. II. század folyamán még egyáltalában nem ment ingyen, hanem olyan szigorú feltételek betöltésétől függött, mint például a huszonöt-harminc évig tartó szolgálat a segédcsapatokban vagy hűséges rabszolgák felszabadítása uraik által; ahol egy település vagy egy törzsi kötelék (*civitas*) lakosságának polgárjogot adományoztak, ott a kormányzat már biztos lehetett az önkéntes asszimiláció magas fokáról. S amint nem volt lehetséges «érdekből, parvenübüszkeségből vagy pusztá divatból» a barbár nevet egyszerűen újjal felcserélni,¹ úgy senkinek sem volt szüksége arra, hogy barbár nevét elleplezze: ennek használata a helyi közösségben vagy a hatóságok előtt semmiféle hátrányt sem jelentett, amint azt – nyilván modern analógiák nyomán – tévesen feltették.

Nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy a dák személynevek hiányának magyarázatára irányuló kísérletek csak a kontinuitás sarokba szorult védelmezőinek átlátszó kifogásai, összefoglalva a kérdést, még egyszer kiemeljük, hogy a személynevek áttekintésének hi-

Daicoviciu Dácia romanizálódásával kapcsolatban hivatkozik (*Le problème de la continuité en Dacie*, 1940, 29, 2. j.), nem állja meg helyét. »Voici – írja ez alkalommal – un cas, entre tant d'autres, où un dace s'efforce de déguiser son nom : Diuppaneus qui Euprepes. Et quel beau nom dace il changeait pour un nom grec !« De ez a *Diuppaneus* nem önszántából mondott le dák nevéről, hanem rabszolgasorba került és Rómába vitték, ahol urától, bizonyára jó magaviselete következtében, ennek megfelelő (= Euprepes) s a környezet számára érthető nevet kapott; ugyanakkor tudták azonban még barbár nevét is, amelyet sírfeliratán az előbbi elé helyeztek... Ugyanez áll *Peregrinus*-ra (i. m. 30), aki szintén dák rabszolga volt s akit régi neve helyett egyszerűen »idegen«-nek szólítottak, amiért persze őt magát alig lehet felelőssé tenni.

¹ Amint Daicoviciu hitte (*La Transylvanie dans l'antiquité*, 1938, 69 kk.).

teles bizonyossága szerint a dákok annyira kipusztultak Erdélyből, hogy a dáciai romanizmus alapját nem alkothatták. Ha pedig a II. század végén, sok más nemzetiségű barbár mellett, néhány ezer szabad dákot is betelepítettek Dácia tartományába, ezek a dáciai római uralom még hátralévő 50 éve alatt már nem romanizálódhattak; az ottani romanizmus testétől idegenek maradtak. A rómaisághoz való hasonulás folyamata ekkor már megállt és először halkán, rejtve, majd hangosan s láthatóan a barbár-nemzeti elemek kerülnek felül az imperium Romanum kebelében.

III.

Számos kutatónak már régebben feltűnt, hogy az új provinciában a dákok jóformán semmi életjelt sem adnak magukról. Belsőültek helyett keletről és nyugatról jött idegenek hemzsegek katonai állomáshelyeken; az idegen kultuszok légiójával szemben hiányzik a dákok vallásnak minden biztos nyoma e földön s a régészeti leletek felette ritkán tanúskodnak folytonosságról a Traianus előtti és utáni kor dákjai között.

Ha az antik írók fentebb idézett nyilatkozatai, valamint a régészeti leleteken alapuló megfigyelések ellenére sok kutató mégsem merete elhinni, hogy a dákok mint nemzet valóban megsemmisültek, annak okát az első világháború előtti békés és felfelé lendülő évtizedek derűs optimizmusában kell megpillantanunk. Nem tudták még elképzelni sem 1914 előtt, hogy egy oly magasan álló kultúrállam, mint a római birodalom, képes lett volna egy nép kiirtására. Ma már, a második világháború keserű tapasztalatai alapján, sajnos, tudjuk, hogy jelentékeny embertömegek tudatos kiirtása és környezetéből való kiszakítása még a Kr. utáni XX. században is lehetséges, nemhogy 2000 évvel ezelőtt, az emberi fejlődésnek mégis csak jóval primitívebb fokán. Természetesen a dákok sorsának megítélésében szabadulni kell tudnunk napjaink borúlátásától épp úgy, mint a tegnapi derűlátástól; egyedül az a meggondolás lehet számunkra mértékadó, hogyan vélekedett e problémáról maga az antik világ, s hogy az antik humanitárius elmélet mennyiben érvényesült a gyakorlatban.

Mindenekelőtt észre kell vennünk azt az alapvető különbséget, amely az akkori és a mai kultúrvilágfogalom között fennáll. Aki az ókori oikumene fogalmának kialakulását szemügyre veszi a

Nagy Sándor utáni időszakban s ennek tükröződését követni tudja nemcsak az irodalomban, hanem a történelmi domborművek félhivatalos szimbolikájában, érmek ábrázolásain stb., tudatára ébred annak, hogy az ókor felfogását ég és föld választja el a miénktől. Az ókorban a kultúrvilág még csak a hellenisztikus uralkodók országait, illetve az *imperium Romanum*-ot jelentette, mely elfoglalta és kibővítette amazok örökét. Az oikumene nem volt tehát világot átölelő valóság, mint hangoztatták róla, hanem csak egy kis része a földkerekségnek, mely élvezte ugyan a magas műveltség áldásait, de amelynek békéjét állandóan fenyegették a barbárok, akik ennek a nyugalomnak és egyetértésnek erkölcsi alapjait nem ismerték s következőképp nem is méltányolták.

E barbárok letaposása nélkül nem volt tehát kultúrbéke és a hellenisztikus-római »világuraló-kosmokrator« az uralkodókultusz evangéliuma értelmében éppen a nyers erőszak e barbár megtestesítőinek letiprása által lesz a világ megváltó békehozójává.¹ Még II. Constantius és Constans *FEL(icium) TEMP(orum) REPARATTO* feliratú számtalan apró bronzpénze is, amelyek hátlapja barbárt leszúró lovas császárt ábrázol, ezt a tipikusan antik elgondolást hirdeti a Kr. u. IV. sz. közepén. Egyszóval az emberiség érvénye még csak egy aránylag csekély területkomplexumra korlátozódott és az államerkölc nemcsak hogy nem tiltotta, de még követelte is az ebbe már bele nem tartozó, fékezhetetlen barbárság megsemmisítését. Nemzetközi kötelezettségek, a szónak mai értelmében, nem voltak; a határ egyúttal világ vége volt – erkölcsileg is. A római kormányzat és helytartók eljárása limesen túli veszélyes barbár törzsfőkkel szemben azt igazolja, hogy a morális kötelezettségek csupán az oikumene keretén belül tartattak tiszteletben, de nem azon kívül, primitív népközösségekkel szemben, hiszen a barbár népek, a rómaiak hivatalos színezetű álláspontja szerint, a *pax Romana* emelkedett eszményét meg sem értették.

Erre az eljárásra igen sok példát lehetne idézni. Amint az egyébként lovagias Gallienus a hatalmas palmyrai sejket, Odaenathust megölette,² amint Nagy Konstantin Merogaisus és Ascarius germán fejedelmeket a Rajnánál törbe csalta,³ amint a tisztességes I. Valentinianus idejében a rómaiakra nézve kellemetlen quád királyt a parti parancsnok egy lakoma alkalmával álnok módon lemészárolta,⁴ vagy nyugati germán törzsfőket

¹ J. Kaerst: *Die Idee der antiken Oikumene in ihrer politischen und kulturellen Bedeutung*. 1903, 18., A. Alföldi: *Röm. Mitt.* LII (1937), 57.

² A. Alföldi: *Cambridge Anc. Hist.* XII, 1939, 176.

³ Nazarii pan. 16, 5 (p. 169, Guil. Baehrens). Inc. pan. n, 5 (p. 209).

⁴ Erről utoljára *Budapest Történeté*-ben írtam (I, 1943, 684 kk.).

galádul elintézték, amint adott esetben örmény királyokat ravasz fondorlattal tettek ártalmatlanná,¹ úgy jártak el máskor is igen gyakran. Ha sikerül barbár törzseket egymásra uszítani úgy, hogy szétmarcangolják egymást, ez Rómának csak öröm² s még nemes egyéniségeknek, mint a történetíró Ammianus Marcellinusnak sincs a barbár népekkel szemben erkölcsi gátlása.³ Ezt az embertelen önzést még a kereszténység sem tudta egészen kiirtani.⁴

Természetesen Róma ellenségeinél – sőt ott még inkább – szintén ki voltak rekesztve az idegenek a befelé kötelező morál köréből. Ezért olvassuk germánokról és húnokról, hogy hazugok és teljesen megbízhatatlanok – persze Rómával szemben; ha azonban e népek fiai közül egyesek kiváltak saját bennszülött kötelékükből és a császár szolgálatába álltak, magától értetődő módon átvitték a morális kötelezettség elvét új uraikra, úgyhogy például a császárok legmegbízhatóbb testőrei éppen a germánok s később a húnok lettek.

Ezen elméleti beállítottság mellett, amelyet a hellenizmus gondolkodói formáltak ki, ott állott a római külpolitikában a megfélemlíthetetlen határmenti szomszédokkal szemben hosszú évszázadok alatt kialakult gyakorlat. Ezt a gyakorlatot a képzelhető leghitelesebb módon Augustus határozza meg a *res gestae*-ben található nyilatkozata által, mely így hangzik: *Externas gentes, quibus tuto ignosci potuit, conservare quam excidere malui.*⁵ Ez a kijelentés tudniillik hallgatólagosan magában foglalja az alternatív fogalmazást is, amely szerint 'azokat a határon kívüli népeket, amelyeknek *nem* lehetett megbocsátani saját biztonságunk veszélyeztetése nélkül, inkább akartam kiirtani, mint épségben megtartani'. Illusztrálhatja ezt az utóbbi eljárásmodot például a *Salassi* alpesi törzsének kiirtása Kr. e. 25-ben: ennek jórészét lemészároltatja Terentius Varro, majd 45.000 főt eladat rabszolgának, úgyhogy bizonyára nem sok maradhatott belőlük. A kiirtást egyébként is nemcsak egy ország lakosainak lemészárlásaként kell értelmezni, hanem lehetséges ez a lakosság eltávolítása által is, miáltal kollektív létalapja megszűnik.

Az ilyen, veszélyt jelentő törzsek eltávolítását hazájukból esetenként más-más módon vitték keresztül. Olykor, ha az eset nem volt olyan

¹ C. Patsch: *Beiträge zur Völkerkunde Südosteuropas* IV (Sitz.- Ber. d. Akad. d. Wiss. in Wien, 209. 5. Abh.). 1929, 12.

² Mamertini Genethl. 16, 1 kk.

³ Ammian. XXVIII 5, 2 kk.

⁴ Orosius VII 35, 19 említi tízezer gót kiirtását, akiket Theodosius Eugenius és Arbogastes ellen előreküldött, a következő cinikus megjegyzéssel: »*Quos utique perdidisse lucrum et vinci vincere fuit.*«

⁵ *Res gestae divi Aug.* 1, 15 kk.

súlyos, beérték a bizonyos mértékben kíméletes kitelepítéssel,¹ sokkal gyakrabban kellett azonban keményebb eszközökhöz folyamodniok. Olyan ellenfeleket, kiknek erejét nem lehetett egyszersmindenkorra megtörni, gyakran tömegesen hurcoltak rabszolgaságba, amint egy fenti példán már láthattuk. Így jártak el a pannoniai ifjúsággal is Kr. u. 12-ben.² Az is előfordult, hogy egy ilyen zabolátlan nép fegyverfogható ifjúságát távoli tartományokba küldték 25–30 évig tartó katonai szolgálatra, aminek következménye gyakorta az lett, hogy az elvitt férfiak elbocsájtásuk után is fegyvertársaiknál maradtak csapatuk táborhelyén. Ha az illető törzs már nem lakott eredeti hazájában, ilyen esetekben visszatérésre többé semmi ok sem lehetett. A *Breucus*-ok aránylag kicsiny, de vitéz törzséből például a nagy pannon lázadás után, amelyben oly fontos szerepet játszottak, nyolc *cohors auxiliaria*-t alakítottak, hogy egész férfinépüket elnyeljék ezek; ehhez járult ugyanekkor még legalább négy más pannoniai csapategység, valamint a dalmaták hét, hasonló céllal alakított új segédcsapata.³ Hasonlóképpen jártak el a Raetusokkal és a Vindelicus-okkal szemben.⁴

Augustus példája, mint mindenben, úgy e téren is irányt szabott utódai számára. Ezúttal nem lehet célunk valamennyi példa felsorolása; a sok közül csak néhányat ragadunk ki. Domitianus maga jelentette be egyszer a szenátusban, hogy a *Nasamones* numidiai rablónépének léte-

¹ Egy jellegzetes esetre ifj. Alföldi András figyelmeztet. P. Corneliusnak és M. Baebiusnak 180-ban a ligurok ellen vezetett hadjáratáról Livius a következőket írja (40, 38): *Ligures... improviso oppressi ad duodecim milia hominum dederunt se. eos consulto prius per litteras senatu deducere ex montibus in agros campestris procul ab domo, ne reditus spes esset, Cornelius et Baebius statuerunt, nullum alium ante finem rati fore Ligustini belli. ager publicus populi Romani erat in Samnitibus, qui Taurasinorum fuerat, eo cum traducere Ligures-Apuanos vellent, edixerunt, ut Ligures Apuani de montibus descenderent cum liberis coniugibusque, sua omnia secum portarent. Ligures saepe per legatos deprecanti, ne penates, sedem in qua geniti essent, sepulchra maiorum cogarentur relinquere, arma obsides pollicebantur, postquam nihil impetrabant, neque vires ad bellandum erant, edicto paruerunt. traducti sunt publico sumptu ad quadraginta milia liberorum capitum cum feminis puerisque, argenti data centum et quinquaginta milia, unde in novas sedes compararent, quae opus essent. agro dividendo dandoque iidem, qui traduxerant Cornelius et Baebius praepositi, stb. – Persze itt egy itálikus népről van szó, amelyet egészen másképp lehetett kezelni, mint a dákokat. Aki azonban azt hiszi, hogy a rómaiak magas hegyekben meghagyhattak egy kétes hűségű népet, az gondoljon ezekre a ligurokra.*

² Cass. Dio 54, 31, 2 kk.

³ E. Stein: *Beamten und Truppenkörper im röm. Deutschland*. 1932, 204.

⁴ U. o. 173.

zését megszüntette.¹ Az efféle öldöklések arányait legjobban a zsidóknak Hadrianus alatt levert lázadása szemlélteti: mintegy 580.000 ember fegyver által vesztette életét s ezenkívül még rengetegen voltak olyanok, akiket éhség, tűzvész és járványok pusztítottak el.² De a legfontosabb párhuzam számunkra a nagy markomann-szarmata háborúk (Kr. u. 166–180) eseményeiből adódik. Feltett szándéka volt ekkor a szelíd és humánus Marcus Aureliusnak – s tudtommal Dio Cassius erre vonatkozó híradását (71, 13,1 és 16, 2) sohasem vonta kétségbe a tudomány – hogy a jazigokat borzasztó dúlásaiért gyökerestől kiirtsa és terve kivitelében csak közbejött váratlan események akadályozták meg. Marcus tervei egyébként azért is érdekelnek, mert a kiirtásra szánt régi lakosság helyett neki is új telepésekkel kellett volna benépesítenie a birodalomhoz csatolt területeket, mint Traianusnak Dáciában.³ Hogy a dunai népek rablóhadjáratai ellen tényleg irgalom-kegyelem nélkül folyt a küzdelem, azt a római Marcus-oszlop domborművei szemléletesen igazolják, amelyekben még barbár nők leölését is láthatjuk.⁴ Mily gyakoriak s a római közönség számára mily közönségesek lehettek az efféle kegyetlenkedések, ha képük egy eufemisztikus udvari elgondolásokat tükröző domborműsorozatból sem hiányozhatott! Ugyanebből a szellemből sarjadt egy hajdan a Capitoliumon állott hivatalos felirat is, amely Marcust azért dicsőíti, *quod omnes omnium ante se maximorum imperatorum glorias supergressus, bellicosissimis gentibus deletis aut subactis*. Egyik főérdeme tehát az, hogy harcratermett népeket irtott ki!⁵

A későrómai birodalom, amely gyöngeségében a szomszédnépek seregeire szorult, sőt azoknak évi adót is fizetett, hogy betöréseiket valamennyire megakadályozza, szintén legszívesebben kiirtotta volna a barbárokat és *pro domo* e szándékot nem is titkolták.⁶

¹ Cass. Dio 67, 4, 6 (3, p. 170 Boiss.).

² Legutoljára W. Weber tárgyalta e kérdést (*Cambridge Anc. Hist.* XI. 1936. 314). – Vö. még például Tac., ann. 2, 21: *et Germanicus... orabatque insisterent caedibus: nil opus captivis, solam internicionem gentis finem hello fore*.

³ Vö. legutóbb *Budapest Története*. I, 1943, 200.

⁴ E. Petersen – A. v. Domaszewski – A. Calderim: *Die Reliefs der Marcussäule auf der Piazza Colonna in Rom*. 1894, 106 A–B. tábla.

⁵ CIL VI. 4014 = Dess. 374.

⁶ Mamert. Grat. act. Iuliano 4, 3: *Una acie Germania universa deleta est*. Inc. pan. Constantino Aug. d. 22, 6 (p. 307 Guil. Baehrens): *tantam cladem vastitatemque periurae genii intulisti ut post vix ullum nomen habitura sit*. Cl. Claudian (*De hello Pollentino* 99 kk.) beállítása szerint Roma istenasszony követelte a gótok kiirtását. Persze mindez csak vágyálom, de annál jellegzetesebbek a bennük megnyilatkozó szándékok. – Akadnak természetesen elszigetelt példák a tiszta

Világosan áll tehát előttünk, hogyan szoktak a rómaiak oly problémákat megoldani, aminő elé Traianus Dáciában került. Nem lehet kétséges, hogy a dákok olyan ellenségek voltak, 'quibus tuto ignosci non potuit'. A birodalmat a dák háborúk idején tett erőfeszítések az összeomlás szélére sodorták¹ és arra kényszerítették, hogy a Rajnamente katonai helyzetét jelentékeny módon gyöngítse.² Ezért vált elkerülhetetlenül szükségessé a dák veszélynek végleges elintézése s ez csak a legkeményebb rendszabályok árán történhetett.

Forrásaink gyér volta ellenére a dákok felmorzsolódásának útját-módját is követhetjük nagyjában. Mindenekelőtt bizonyos, hogy az elkeseredett harcok és a teljes összeomlásig tartó ellenállás rendkívül sok dák életébe került. Hogy a vezető réteg inkább a halált, mintsem a meghódolást választotta, kitetszik a Traianus-oszlop domborműveiből, amelyek a süveges dákok (*pileati*) tömeges öngyilkosságát és dák városoknak dákok részéről történt felgyújtását ábrázolják,³ valamint a dákok legutolsó erőfeszítéseit a hódítók ellen s végül menekülésüket,⁴ amely valóságos exodussá szélesedett.⁵ E menekülés annál érthetőbb és célszerűbb volt, mert Erdélytől keletre széles ívben szabad dák törzsek tanyáztak, akik a menekülőket bizonyára szívesen fogadták.

A Traianus-oszlopon ábrázolt jelenetekben, amelyeken egyes dák csoportok meghódolását látjuk, többnyire a köznép látható, amint

humánus gondolkodásra is, mint Themistios pogány filozófusnál és rhetornál, aki Valens császártól kegyelmet kér a gótok számára (or. 10, p. 166, 17 sqq. Dind. és or. 16. p. 256, 25 sqq., Dind.), s hivatkozhatnánk természetesen számos hasonló keresztény auktorhelyre is.

¹ M. Rostovtzeff: *Social and Economic History of the Roman Empire*. 1920, 310 kk.

² P. L. Strack: *Untersuchungen zur Reichsprägung des II. Jh.* I, 1930, 70 kk.

³ C. Cichorius: *Die Reliefs der Trajanssäule*. 90–1. tábla (III, 259 kk.), 102. tábla (III, 338 kk.), 107. tábla.

⁴ Pl. id. m. 92. tábla (III, 267).

⁵ U. o. 112–3. tábla és III, 393 kk, valamint már Mommsen: *Röm. Geschichte*. V, 205. C. Patsch (*Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*. Sitz.-Ber. d. Akad. in Wien, Phil.-Hist. Kl. 217. Bd. 1. Beiträge zur Völkerkunde Südosteuropas, V, 2. 1937, 127) e jelenetben jóindulatú dákok hazatérését látja, kik Decebalus elől a hegyekbe vonultak. Eltekintve attól, hogy »jóindulatú« (wohlgesinnt) dákok aligha lehettek, akik Decebal elől elrejtőzhetek volna, e menekülő dákok vonulási iránya ugyanaz, mint a Dáciából távozó, leszerelt katonáké az előbbi képen, akik szintén Erdélyből távoznak s csak búcsúpillantást vetnek hátrafelé. Valószínűleg ugyancsak az erdélyi hegyeken túlra távozó dákokat látunk az utolsóelőtti képen, az elvonuló római legionáriusok feje felett is.

beadja a derekát,¹ egyszer azonban előkelők is feltűnnek.² A foglyok száma igen nagy lehetett. Lydus állítását,³ amely szerint félmillióról lett volna szó, általában fantasztikusnak tartják, de ennek mégis bizonyára volt valamelyes hagyománybeli alapja s talán nem is oly túlzott, amilyenek gondolják. A rabszolgaként alkalmazott dákok javarésze Itáliába és Rómába került, amint az nemcsak az anyaország kivételes helyzetéből, hanem számos feliratos emlékből is kitűnik;⁴ találunk a traianusi zsákmányból származó szabadosokat és rabszolgákat Pannoniában⁵ és másutt is. Sokezer dákot a Traianus győzelmének dicsőítésére rendezett, igen sokáig tartó gladiatori viadatok alkalmával öltek meg.⁶

A rómaiak kezébe jutott fiatal dák férfiakból a római hadsereg keretében külön dák segédcsapatokat szerveztek. C. Daicoviciumnak⁷ igaza van abban, hogy a dák segédcsapatok száma nem lehetett oly csekély, amint régebben e sorok írója is vélte. Nem csoda ez, hiszen a *cohortes Dacorum* szervezése nem utolsó sorban azt a célt szolgálta, hogy a dákokat hazájuktól távoltartsa: éppen ezért országuktól messze Britanniában és Szíriában állomásoztak.⁸ Mivel szülőföldjükön hozzátartozóik sem maradtak, okuk sem volt oda többé visszatérni. Dák jellegük azonban sokáig megmaradhatott azért, hogy elbocsájtásuk után e csapatok veteránjai régi bajtársaik közelében maradtak, tehát fiaik ugyanott lép-

¹ C. Cichorius: i. m. 92., 93., 96–7. tábla.

² Cichoriuszal ellentétben (III, 344) a 103. tábla jelenetében W. Froehner és S. Reinach-hal hódolási jelenetet látok; ez egyébként már az ajándékozás tényéből is kitűnik.

³ Lydus, De mag. 2, 28. Vö. pl. R. Paribeni: *Optimus princeps*. I, 1926, 309. J. Carcopino (Dacia, I. 1924, 31 kk.) hajlandó lenne a számjegy egyszerű elírását feltételezni s így 500.000 helyett 50.000 volna olvasandó. – C. Daicovicium viszont (*Siebenbürgen im Altertum*. 1943, 68) Decebal országának egész lakosságát 500.000-re becsüli, ami azonban biztos támpont nélküli feltevés, amint más román tudósok feltétlenül túlzott becslései is, melyek ellen Daicovicium felszólalt.

⁴ Ld. megjegyzéseimet: *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*. – Hogy a Rómában és annak környékén az *Agathyrus* nevet viselő szabadosok és rabszolgák nem igazi agatirzek, amint C. Patsch vélte (i. m. 122 kk., egyes további adatokkal), hanem Traianus hadjárata alkalmával elfogott dák rabszolgák, akik egyszerűen archaizáló nevet kaptak, azt már korábban hangsúlyoztam.

⁵ Vö. az általam közölt névsorral id. dolgozatomban.

⁶ Ld. pl. R. Syme: *Cambridge Anc. Hist.* XI, 1936, 215.

⁷ C. Daicovicium, *La Transylvanie dans l'antiquité*, 1938, 51.

⁸ Ezért tévedett Mommsen, amikor a dák csapatok létezéséből arra következtetett (*Röm. Geschichte*, V, 203 kk.), hogy Erdély régi lakossága és annak nyelve »in manchen Gegenden erhalten blieb«: e vidékek legfeljebb Szíriában és Angliában lehettek.

hettek katonai szolgálatba, ahol egykor az apák szolgáltak.¹ De hogy Erdélyből kaptak volna friss dák újoncokat, az ottani emberanyag hiányában teljesen ki van zárva. Mint más nemzeti csapatoknak, úgy a dákoknak is megengedte Hadrianus, hogy ősi csatakiáltásaikat és fegyverzetüket használják.²

Vannak dák segédcsapatok, amelyek a Hadrianustól kapott *Adia* nevet viselik. E. Birley azonban bebizonyította, hogy a Britanniában levő *cohors Aelia Dacorum* nem új alakulat volt, hanem a már meglévő *cohors I. Dacorum*,³ amely Hadrianus alatt új jelzöt kapott. Ami a nagy szvéb-szarmata háborúban felbukkanó *cohortes Aureliae Dacorum*-ot⁴ illeti, felvethető a kérdés, vajjon a fentebbi esethez hasonlóan régi dák alakulat átkereszteléséről van-e szó, tehát utólag nyerte volna e császári nevet, avagy pedig új alakulatokról, amelyek katonái földrajzi értelemben vett »dákok«, tehát dáciaiak, de származásukat illetően nem szükségképpen igazi dákok. Ezen utóbbi feltevés annál valószínűbb, mivel a Dáciából származó katonákat éppen úgy *Dacus* (s nem *Dacius*, *Dacianus*) jelzővel illették, mint amikor népi értelemben vett dák származást jelöltek így. Így Dáciából származó, de Rómában állomásozó katonák magukat többször *Dacus*-nak⁶ nevezik, amint más bajtársaik a *natione Moesiacus*, *Mysius*, *Thrax*, *Pannonius*,

¹ Egyéb példák: *Cambridge Anc. Hist.* XII, 1939, 211.

² Arrian., *Tact.* 44. B. Mitrea: *Revista Ist. Rom.* IX (1940), (a CIL VII 838 britanniai felirat reliefjéhez).

³ Tehát nem *Ulpia*, amint Daicoviciu többször írta (Dacia, VII–VIII, 1937–40, 1941, 458 és *Siebenbürgen im Altertum.* 1943, 106. jegyz.). A szíriai *cohors Ulpia Dacorum*-mal E. Birley (*Archaeologia Aeliana.* 4. ser. 14. 1937, 237. *Journ. Rom. Stud.* 28, 1938, 229) természetesen nem zavarhatta össze a britanniai *cohors Aelia*-t. – W. Wagner (*Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien u. Dakien.* Neue deutsche Forschungen, Bd. 203, 1938, 182) A. v. Premersteinnal és W. Weberrel szemben a *cohors II. Aur. Dacorum*-ban egy *Sacidava* környékén rekrutált dák egységet lát, ami feltétlenül tévedés. Abban azonban igaza lesz, hogy a *cohors gemina Dacorum Gordiana milliaria* régi dák cohorsok maradványaiból keletkezett (i. m. 130).

⁴ A. v. Premerstein, *Jahreshefte d. Österr. Arch. Inst.* III, 1900. Beibl. 151 kk., és IV, 1901, Beibl. 135, 138, 144, 164, továbbá VI, 1903, 43., A. v. Domaszewski, *Westdeutsche Zeitschr.* XXI, 1902, 174, 105.-]. CIL III 15184, 16 (*optio cohortis II. Aur. Dacorum*), C. Patsch, *Wiss. Mitt. aus Bosnien-Herzegovina*, VIII, 125 kk.

⁵ CIL VI 2495, 2696, 3191, 3200, 3234, 3236, 3238, 3277, 3288, 32786, 32845b., 32905. Á. Dobó: *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes* (Diss. Pann. I. 1., 2. kiadás), 1940, 97 kk.

sőt *natione Savaria*¹ és *natione Pannonia(e) superiore*² megjelöléssel szerepelnek, amely kifejezések tisztán földrajzi jellegét nem lehet kétségbe vonni, A *natione Dacus* tehát nem jelent többet, mint *nat(us) provincia Dacia* (CIL VI 2425), *horiundus ex provincia Dacia* (CIL VI 2602), *nat(us) Dacia* (CIL VI 3419, 3456) stb.³

A kontinuitás védelmezői ezzel szemben a dákok megmenekülését úgy képzelik, hogy az egyszerűbb emberek a hegyekbe menekültek s így túlélték az előkelők katasztrófáját. Azonban a hegyeken éppen az Arisztokrácia sásfészkei voltak (ezeké az ὄρη ἐντεταχισμένα, Dio 68, 9,3) s a Traianus-oszlop képei eléggé mutatják, hogyan ostromolták és rohamozták meg e hegyi várakat, egyiket a másik után. A hegyvidéket a római hadsereg gondosan átfésülte és természetesen azután sem hagyta őrizet nélkül. Tudjuk azt is, hogy például a hatalmas dák várban Grădișteánál, a Muncel-hegyen római helyőrség volt,⁴ s egyébként is megtaláljuk a római telepek nyomait »sogar in den isolierten und abseits gelegenen Gegenden der dakischen Burgen«, mint a Blidariul-hegyen Coștesti mellett⁵ és másutt.⁶ G. A. T. Davies és C. Daicoviciu⁷ a Sebes-hegységben 1700–2100 m magasságban három római földtáborot talált, amelyek a természetes erdőhatár felett, fátlan fennsíkon fekszenek s így pompás kilátást biztosítanak. Úgy gyanítom, hogy e várak nem a traianusi háborúknak gyorsan elhagyott menettáborai, hanem – noha esetleg már az első megszállás idején keletkeztek – a végleges okkupáció után belföldi megfigyelőállomásként használták őket, amint ez más provinciákban is szokásos volt.

¹ CIL VI 3287. Notizie degli Scavi, 1923, 60.

² CIL VI 3300.

³ Egy Septimius Severus korabeli *vexillatio Dacorum*-mal kapcsolatban (CIL III 1193) két lehetőség van: vagy dáciai csapatokból álló különítmény volt, vagy pedig új csapat, amelyet a Commodus által Dáciában nagy számban letelepített szabad dákokból alakítottak.

⁴ Finály G., Arch. Értesítő, 1916, 11 kk. (más leletek mellett téglák is *legio IV. Fl.* felirattal). Az ugyanott talált domborműnek az érdekes erdélyi kutató Ferenczi S. javasolta értelmezése (»Sargetia«, I, 1937, kny.) elfogadhatatlan, vö. M. Macrea, Sargetia II (1941), 127 kk. és C. Daicoviciu: *Siebenbürgen im Altertum*, 1943, 62, I. jegyz.

⁵ C. Daicoviciu a *Siebenbürgen* c. kötetben (Bukarest, I, 1943, 175).

⁶ Elhunyt erdélyi kutatóknak, Téglás Gábornak kéziratban maradt adatait Radnóti A. fogja a közeljövőben elkészülő topográfiai áttekintésében hasznosítani.

⁷ G. A. T. Davies, *Journal Rom. Stud.* X (1920), 8. kk., C. Daicoviciu, *Dacia VII–VIII* (1937–40, [1941], 311 kk.

Amennyiben tehát a régi lakosság maradványait félreeső hegyvidékeken meg is hagyták volna, ezek is feltétlenül római katonai s evvel polgári felügyelet alá kerültek volna. Különben is csak a primitív középkori viszonyok között élhettek embercsoportok hegyi tájak magányában, esetleg úgy, hogy az állam ne tudja rájuk tenni kezét; a világbirodalom nagyszerű közigazgatása kizárta az ilyesmit. Mint ismeretes, a falusi lakosság is vagy egy városterületéhez tartozott közigazgatási szempontból, vagy pedig külön *civitas* formájában alakították római közigazgatási egységgé egy néptörzs egykori szállásterületét. Nemrégén kiderült,¹ hogy e törzsi szervezeteknek is volt tabularius-a, aki rendszeres közigazgatási törzskönyvezést folytatott, egyrészt az adóalanyok, másrészt a hadkötelesek számbavétele céljából.

De eltekintve ezektől a szempontoktól, a rómaiak – úgy az állam, mint a magánosok – a hegyvidékeket természetesen gazdaságilag is kihasználták. »Sie blieben nicht nur in der Ebene – írja helyesen C. Daicoviciu² – sondern drangen auch ins Berggebiet vor; im Westen, Norden und Osten... wurden Lager errichtet, Bergwerke aller Art wurden ausgebeutet... und die bedeutende Holzindustrie und ertragsreiche Verwertung der Berggebiete mit fetten Almen (*pascua* und *pascua et salinae*) wurde geordnet«.

A hegyekbe rejtőző dákok független életéről – még pedig oly dákokéről, akik a kontinuitástan szerint egyrésztől ősi állapotukban ethnikumukat tökéletesen megőrizték, másrésztől pedig »a szó legteljesebb értelmében rómaivá« alakultak volna – tehát szó sem lehet. De nemcsak azt próbálták feltételezni, hogy a dákok a hegyekben zavartalanul folytatták a maguk külön életét, hanem azt is, hogy a szomszédos dákok törzsekkel rendszeres érintkezésben álltak s ezáltal saját népi tartalékukból tudtak egyre megújhódni. »Ein blühendes dakisches Leben weisen diejenigen Gebiete in Muntenien, Ostsiebenbürgen jenseits der Kette der Lager (Land der Karpen) und der Moldau auf, – írja C. Daicoviciu³ – die der römischen Herrschaft nicht unterworfen, aber

¹ Alföldi A., Arch. Értesítő, 1939, 266.

² C. Daicoviciu: *Siebenbürgen*, I, 175.

³ C. Daicoviciu: *Siebenbürgen im Altertum*. 1943, 114 kk. (a dült betűkkel való szedést mi eszközöltük). Dáciának déli kapcsolatairól, amelyeket ő mint a Dunán keresztül való állandó ide-oda vándorlást képzel el (i. m. 240), ld. megjegyzéseimet: *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*. Ami *Aurelius Vidor Perburdavensis et Buricodavensis*-t illeti, akit a moesiai Novae egy felirátából ismerünk (D. Detschew, Jahreshefte d. Österr. Arch. Inst. 1939, Beibl. 130), ez provinciális volt, aki a birodalom egyik előretolt katonai posztján, *Piroboridava*-ban is lakott s ott talán a hónapnak bizonyos előírt napjain, katonai

mit der Romanität Dakiens und des Unteren Moesiens eng verbunden sind.» E nézet elsősorban a dáciai határvédelmi rendszernek a római hadtörténet nagy ismerőjétől, A. v. Domaszewskitől származó, de ma már túlhaladott felfogásán alapul. C. Daicoviciu például úgy véli¹ vele együtt, hogy Dáciában, az Olt-vonal kivételével, nem volt zárt határvonal, amely a provinciát a külvilágtól elzárta volna. »Im Gegensatz zu der Meinung einiger Gelehrten,² – írja ezzel kapcsolatban – hat es in Siebenbürgen einen eigentlichen Limes weder im Nordwesten Dakiens (einen sogenannten Limes Dacicus), noch im Südwesten oder Osten Dakiens gegeben«. E felfogás legutóbb a dáciai határ északnyugati szakaszára nézve hamisnak bizonyult. Százakra menő légifelvételek, amelyeket a magyar honvédség a budapesti egyetem Érem- és Régiségügyi Intézete számára készíttetett s amelyek egy kis részét nemrégiben Radnóti Aladár értékesítette egyik tanulmányában,³ egyöntetűen és kézzelfoghatóan bizonyítják, hogy a Meszes-hegység gerincén szabályos, zárt védelmi vonal húzódott, amely a provincia területét a barbaricumtól sáncsal és árokkal választotta el, őrtornyok és erődök védelme alatt, éppen úgy, mint akárhol máshol a határmenti övezetben. A limes alapjainak további tisztázását eredményezték Radnóti A.-nak Porolissumban 1943 nyarán végzett ásatásai.⁴ Ugyanezen kutató azt is gyanítja, hogy a meszesi limestől délre, ahol eddig csak egy sor völgyzáró táborerődöt ismerünk, ezen utóbbiak a védelmi rendszernek csupán belső lezárását alkották, amely előtt a magas hegyhátakon még palánkok, őrtornyok és előretolt erődök keresendők. E feltevésnek alapos oka van: nemcsak katonai mérlegelések és a talajban fennmaradt nyomok szólnak emellett, hanem pusztán elvi szempontból is nehéz elképzelni, hogy

felügyelet alatt a szomszéd barbárokkal kereskedett. Az ellenkező eset, hogy t. i. a birodalmon kívül álló idegenek szabadon járhattak volna be a provincia területére, ki van zárva. A Duna felső folyásánál a rómaiak csupán elszigetelt kivételt tettek a hermundurok esetében, vö. Tac. Germ. 41: *Hermundurorum civitas, fida Romanis; eoque solis Germanorum non in ripa commercium, sed penitus atque in splendidissima Raetiae provinciae colonia, passim et sine custode transeunt: et cum ceteris gentibus arma modo castraque nostra ostendamus, his domos villasque patefecimus non concupiscentibus.* A dákok esetében minden ilyesmi lehetetlen volt.

¹ Uo. 96 kk.

² Vö. E. Fabricius, RE. XIII, 641 kk.

³ Arch. Értesítő, 1944.

⁴ Vö. egyelőre a kolozsvári »Keleti Ujság« 1943 okt. 28-i számában megjelent híradást. Az ásatásról szóló jelentés rövidesen várható. Vö. még Ferenczi I., Erdélyi Múzeum XLVI, (1941), 189.

a Meszesen végigfutó védelmi vonalat délkelet felé egészen más természetű védőberendezkedés váltotta volna fel. A katonai szempontból teljesen elképzelhetetlen szabad közlekedés az erdélyi és a szabad dákok között tehát még akkor sem lett volna lehetséges, ha a dákok hazájukban továbbra is megülhettek volna.

A dákok eltűnését fontos életmegnyilvánulások egész sorának hiánya is igazolja. A dák személynevek hiányáról már fentebb megemlékeztünk. Néhány évvel ezelőtt még C. Patsch azon a nézeten volt, hogy a dák személynevek a kontinuitás mellett fontos argumentumot szolgáltatnak,¹ de persze egy kosztobók törzsfő családtagjain, dák hadifoglyokon, illetve idegen országokban élő rabszolgákon és szabadosokon, valamint moesia-i thrákokon kívül természetesen csak a fent idézett kevés thrák nevet tudta felhozni, amelyeket – amint már tudjuk – többnyire déli thrákok viseltek. Ugyanennyi joggal az illyr-kelta népességű Pannoniában is lehetne »thrák kontinuitást« konstruálni, hiszen itt körülbelül annyi thrák tulajdonnevet találunk, mint Dáciában.²

Pannonia példája egyébként más szempontból is tanulságos: e provinciában ugyanis több mint nyolcvan – jórészt bennszülött – személynek törzsi hovatartozását tudjuk meghatározni.³ Ez Dáciában is egész sereg esetben lehetséges, de kizárólag külföldi származású egyénekekkel kapcsolatban!

Ezzel függ össze az is, hogy Dáciában azoknak a római szervezésű törzsi kerületeknek (*civitates*), amelyek a szomszédos provinciákban oly gazdagon vannak képviselve, – egy-két valószínű kivételtől eltekintve – már nyomát sem találjuk; a dáciai törzsek Ptolemaeus-féle felsorolása⁴ véleményem szerint a római hódításnál régibb források nyomán készült⁵ s így a Traianus utáni időkre nem érvényes.

A már jelzett kivételek egyike az *Anarti* törzsének esete lenne.⁶

¹ C. Patsch: i. m. 179.

² Vö. *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.

³ I. Gronovszky: *Nomina hominum Pannonica, certis gentibus adsignata* (Diss. Pann. I. 2). 1933.

⁴ Ptol. III 8, 5. Vö. C. G. Brandis: RE. IV, 1950.

⁵ C. Patsch Ptolemaeusnak (III 8, 2) Dácia keleti kiterjedésére vonatkozó, de a római hódítás előtti korra érvényes adatára hivatkozik (*Beiträge*, stb. V/2, 152, 1. jegyz.) éppen úgy, mint már előtte Brandis (i. m. 1953.). A geográfus forrása ugyanaz lehetett, mint a III. 8, 5, esetében.

⁶ W. Tomaschek. RE. I, 2063 és u. az: *Die alten Thraker*, I, 103; C. Patsch: *Beiträge*, V/i, 104 kk. és V/2, 141, 4. jegyz. R. Syme: *Classical Quarterly* 1933, 144, Alföldi A.: *Budapest Története* I, 1943, 147; H. Philipp

C. Patsch feltette,¹ A. v. Domaszewski egyik megjegyzése nyomán,² hogy a CIL III 8060 feliraton olvasható *R[esc?]ulum vicus Anartorum* ennek a törzsnek központját képezi. Két efféle névnek hasonló kapcsolatát mutatja azonban az egyik viasztáblácskán fennmaradt *Alb(urnus) Maior vicus Pirustar[um]*³ kifejezés is, amiből kiderül, hogy a római városhoz tartozó falvokról van szó. A pannoniai eraviszkusok esetében a törzsi szervezet székhelyét mindig az általános *civitas Eraviscorum* (és sohasem *vicus E.*) megnevezéssel jelölik.⁴ Ennek ellenére nincs kizárva, hogy a Resculum melletti *vicus Anartorum* az anartius *civitas* székhelye volt, mivel a törzs létezése a helynévből kétséget kizáró módon kitűnik. Nagyon lényeges azonban az a körülmény, hogy semmiesetre sem dák, hanem kelta törzsről van szó, amely bizonyára nem állt ellen olyan elkeseredetten, mint a dákok s ezért római szempontból más elbírálás alá esett. Ugyanezen okból lehetséges az is, hogy az *Anarti* törzs szomszédja, az Északnyugat-Dáciában élő *Teurisci* – akik szintén kelták voltak – megmaradtak és külön közigazgatási kerületet, *civitas*-t képeztek. Ismételjük azonban, hogy dák törzsi egységeknek a római Dácia tartományban nyoma sincsen.

Patsch ilyen vidéki kerületek létezésére nagy általánosságban a dáciai városok ritka voltából következtetett,⁵ de ez olyan negatívum, melyre ily messzemenő következtetéseket építeni egyáltalában nem lehetséges; sokkal kézenfekvőbb a városi településforma gyér fellépésének okát a romanizáció késői kezdetében és rövid tartamában keresnünk. Ezenkívül a kiváló kutató a CIL III 7633 feliratnak A. v. Domaszewski-féle bizonytalan kiegészítésére támaszkodik,⁶ amely szerint egy *beneficiarius consularis* mint *agens sub signis Samum cum regione Ans[...]* szerepel. Ebből egy dák nemzetiségű helyi milícia létezésére próbáltak következtetni, amiről azonban a szövegben egyáltalán nincs szó.⁷

E. Nordennél: *Die germ. Urgeschichte in Tacitus Germania*, 474. – Vö. még a Ptolemaeus említette *Anartophracti* adattal s ehhez V. Pârvan: *Getica*, 1926, 222.

¹ C. Patsch: *Beiträge*, V/2, 140 és 179.

² CIL III 8060.

³ CIL III, 944 kk. 1., VIII. sz., 3. sor.

⁴ Vö. Arch. Ért. 1939, 108 kk.

⁵ I. m. 180.

⁶ Ld. megjegyzéseimet: *Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete* (kny. a Századok LXX [1936]. évf.-ból, 70), 2. jegyz.

⁷ Sajnos a felirat szövegét nem tudtam személyesen ellenőrizni, Pálfy Antal szíves értesítése szerint nincs régi helyén Kapjonban. Ha Domaszewski olvasata helyesnek bizonyulna, ezzel csak egy *beneficiarius* felügyeleti köre volna

Újabban M. Macrea kísérelte meg, igen nagyszámú dák lakosság jelenlétét *Cumidava (Comidava)* körül – amelynek lokalizálását Râșnov mellett, Brassó m.-ben neki köszönhetjük – egy újonnan felfedezett felirat alapján kimutatni.¹ Egy Iulia Mamaea tiszteletére emelt kőről van szó,² amelyet Macrea olvasata szerint egy *coh(ors) VI. no[va C]umidavensi[um]* stb. állított; ez hat teljes, Cumidava környékéről származó ezredet jelentene, amelyek Macrea szerint mind dákokból álltak. Azonban már önmagában véve az is hihetetlen, hogy Dácia egyetlen vidéke hat *cohors*-ot adhatott volna s mégis ezek közül eddig máshol egyetlenegről sem esett szó. Emellett teljesen ellenkeznék az epigráfiai szokásokkal, hogy egy *cohors*-ot egyszerre illessenek a *sexta* és a *nova* jelzővel, mivel hat efféle *cohors*-ot, mint a *Breuci* stb. esetében, csakis egyszerre állíthattak volna fel Dácia okkupációjakor s legfeljebb ezekhez később még egy *cohors nova* csatlakozhatott volna, amelyet nem folytatólagosan számoztak. A valóságban egyszerűen téves a Macrea olvasása. Az állítólagos *nova* szónak kis *o*-ja a – sajnos gyenge – fényképhasonmás szerint (id. m. I. tábla) inkább *D* és így mi a *coh(ors) Vindellicorum* [c. R. C]umidavensi[s Alexandriana?] olvasást ajánlhatjuk. A helynévnek a csapatok megnevezésébe való beiktatása oly szokás, amit éppen Dáciában gyakorta megfigyelhetünk: afféle elnevezések, mint *Mauri Optatiani*, *Palmyreni Porolissenses* stb. sűrűn előfordulnak itt. És hogy egy *cohors I. Vindellicorum* c. R. e provinciában állomásozott, azt jól tudjuk. Nyomai eddig egyrészt *Arcidava*-ban és *Tibiscum*-ban, másrészt *Sarmizegetusa*-ban, Vályaszentgyörgyön és *Micia*-ban tűntek elő.³ Persze, azt a kérdést, vajjon a *Cumidava-Râșnov*-i emlék ugyanezen vindeliciai csapat egységnek későbbi garnizonját vagy egy másik, azonos származású *cohors*-ot jelöl, egyelőre nem tudjuk eldönteni.

Összefoglalólag megállapítható, hogy amint a bennszülött nyelveknek a többi provinciában legkézzelfoghatóbb nyomai, t. i. a tulajdonnevek, Dáciában jóformán teljesen hiányoznak, úgy a dák nyelvnek más nyomait sem tudjuk kimutatni a Traianus utáni Dáciában. C. Patsch

megadva s nem egy helyi milícia létezése. Az sincs megmondva, vajjon ez az altiszt nagyobb katonai különítmény (*vexillatio*) keretében szolgált-e, vagy kikülönítve.

¹ M. Macrea, Anuarul Institutului de Studii Clasice. IV (1941 – 3 [1944]), 234 kk.

² A hiányzó első soroknak Macrea-féle kiegészítése már csak azért sem lehet pontos, mert a *sanctissimus*-jelzővel nem császárokat, hanem csupán császárnőket illettek.

³ W. Wagner: *Die Dislokation der Auxiliarformationen* stb. 169 kk.

ugyan azt véli (i. m. 181), hogy a hódítás után a dák nyelv Erdélyben »auf dem Lande wohl die grösste Verbreitung gehabt und insbesondere in den Bergen die römische Zeit überlebt hat«, sőt még azt is felteszi, hogy a dáciai latinság a bennszülöttek nyelvére hatást gyakorolhatott. Mindezen feltevések bizonyítékát elsősorban a dák növényneveknek kel-lene szolgáltatniok, amelyeknek jegyzékei maradtak fenn. Bizonyosnak vehető azonban, hogy e felsorolások Traianus előtt keletkeztek; s ha D. Dečevnek¹ igaza lenne abban, hogy a régebbi listákat a császárkorban új nevekkal egészítették ki, könnyen elképzelhető, hogy ezen adalékokat Moesiában gyűjtötték, ahol hiteles források szerint a dákok nagy tömege telepedett le.²

Másrészről C. Patsch (i. m. 179) Daicoviciu-csal szemben³ helyesen állapította meg, hogy a dák helynevek használata a római uralom alá került Dáciában a kontinuitás szempontjából semmit sem bizonyít, mivel a rómaiak a régi elnevezéseket kényelmi okokból új telepek számára még ott is átvették, ahol ezen utóbbiak a régebbi községekkel semmiféle szerves kapcsolatban nem álltak. Ennek a ténynek egyik fontos bizonyítékát C. Daicoviciunak köszönhetjük,⁴ aki megállapította, hogy a római provincia fővárosa egyáltalán nem a dák királyi székhellyel, *Sarmizegetusa*-val azonos helyen, hanem attól elég távol feküdt; a Traianus alapította város eredetileg egyszerűen a *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica* nevet viselte és csak később, Hadrianus alatt kezdték a *Sarmisegetuza* névvel megjelölni.

Éppen ilyen érdekes és fontos *Porolissum*, a provincia északnyugati határa közelében fekvő nagy táborváros esete, amelyet nemrég Radnóti A. világított meg.⁵ Itt ugyanis megállapítást nyert, hogy a Magura-hegyen levő dák oppidum, amely kétségkívül a *Porolissum* név eredeti viselője volt, a római okkupáció folytán elpusztult és kihalt, míg a szomszédos Pomet-hegyen, ahol régebbi dák települési nyomokat nem találunk, megvetették a római *Porolissum* alapjait. Hasonló megfigyelést tehetünk egyébként a szomszédos Pannoniában is. Az alsópannoniai fővárost, Aquincumot ugyanis nem a Gellérthegyen levő eraviszkus törzsi központ helyén emelték, hanem a tábori erődítményen túl a sík-

¹ D. Dečev, *Annuaire de l'Univ. de Sofia*. XXIV/1, 1928.

² Ld. megjegyzéseimet: *Journal of Roman Studies*, XXVIII (1938), 28 kk.

³ C. Daicoviciu: *La Transylvanie dans l'antiquité*, 70 és *Siebenbürgen im Altertum*, 111.

⁴ C. Daicoviciu: *La Transylvanie dans l'antiquité*, 53, 2. jegyz.

⁵ Ld. egyelőre Radnóti A. *Keleti Újság*, 1943, okt. 28. 5. l.

ságon, mintegy 10 km-rel északabbra; az új római alapítás neve mégis a régi eraviszkus *oppidum* elnevezését sajátítja ki a maga részére.¹

Igy tehát azt a körülményt, hogy jóformán valamennyi dáciai római telep dák helységek helyén vagy azok szomszédságában keletkezett,² csupán közlekedéspolitikai, katonai és egyéb praktikus szempontokkal magyarázhatjuk.³ A rómaiak ismerték a régi neveket s éppen úgy tovább használták őket, mint ahogyan például a Kárpátmedence barbaricumnak maradt részeiben a folyóneveket az egymást felváltó néphullámok sorra átadták, még ha az illető népet utóda el is pusztította vagy ki is szorította. Természetesen a dák helységek és a római telepek közti kontinuitás kérdését minden egyes esetben külön kell megvizsgálni; idáig azonban tudomásom szerint ilyen folytonosságot nem sikerült kimutatni.⁴

Már O. Hirschfeld észrevette,⁵ hogy a dák istenségek a római Dáciából teljességgel hiányoznak s bizonyára ennek oka az »erbarmungslose Härte, mit der die Ausrottung der alten Bewohner und der einheimischen Institutionen vollzogen wurde«. Ezzel szemben a román kutatás sem tudott kézzelfogható tényeket felsorakoztatni. C. Daicoviciu⁶ például józan óvatossággal nem említ mást, mint »eine kleine Anzahl anderer Gottheiten, von denen man vielleicht behaupten darf, dass sie in griechisch-römischer Form die alten einheimischen dakischen Gottheiten darstellen«. Másutt⁷ részletesebben kifejtettük, mily kevésbé lehetett dák még e néhány istenség is. A nagy balkáni thrák istennőben,

¹ Vö. Alföldi A. és Nagy L.: *Budapest Története*, I, 1943, 156 kk., 236 kk., 275 kk.

² C. Daicoviciu: *Siebenbürgen im Altertum*, 115.

³ Még ha egy és ugyanazon helyen találunk prehisztórikus, római és népvándorláskori leleteket egymás felett, ez sem bizonyít feltétlenül láncszerű összefüggést a különböző települési korszakok között; a kontinuitást ezen felül külön vizsgálat alapján kell bebizonyítani. Ld. részletesebben *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum* c. dolgozatomat (1944).

⁴ Egy Fenyőháza (Kastenholz) közelében levő dák teleppel kapcsolatban W. Tomaschek (*Die alten Thraker*, II/2, 66) azt a kérdést vetette fel, vajjon *Marcodava* nem egy *Marcus* nevű személy székhelyét (Sitz eines Marcus) jelenti; G. G. Mateescu (Ephemer. Dacoromana I, 162) e nézetet még határozottabban képviselte. Bár ez bizonytalan, e környéken konstatálhatunk egyedül dák folytonosságot (l. alább). Alaptalanok C. Daicoviciu sejtései, melyek szerint *Apulum* egyes városrészei bennszülött előzményekből nőttek volna ki (i. m. 120, 2. jegyz. s ehhez imént idézett dolgozatomat).

⁵ O. Hirschfeld: *Kleine Schriften*, 747.

⁶ C. Daicoviciu: *La Transylvanie dans l'antiquité*, 1938, 66 kk. és *Siebenbürgen im Altertum*, 1943, 146, 1. jegyz., 160.

⁷ A 3. jz.-ben id. dolgozatban.

Diana-ban¹ már Daicoviciu sem lát dák istenséget, amint előtte O. Seeck és V. Pârvan. *Hercules invictus* esetében a jelző inkább kelet felé mutat, mintsem a dák mitológia képződményeire. Ami a *Badones reginae*-t illeti, Daicoviciu egyetért e sorok írójával abban, hogy dák ez sem lehet. Egy szakállas istennek és nejének Dáciában készített terrakottákon való ábrázolása sem mutat bennszülött-barbár vonásokat, hanem csupán durva kivitelezést; mivel az isten jobbában rendszerint a villámköteget tartja, *Iuppitert* kell látnunk benne s így felesége nem lehet más, mint Iuno.² Daicoviciu is elvetette Pârvannak azt a nézetét, hogy egy dák felirat *Zeus Hypsistos*-a lenne a legfőbb thrák-dák istenség, valamint azt a gondolatot is, hogy *Iupptiter Cemenus* vagy *deus Sarmandus* dák istenségek lennének. *Liber* és *Libera* tisztelete, amely thrák és illyr területen egyaránt virágzott, Dáciában nem mutat sajátos vonásokat, amelyek bennszülött kultuszra utalnának; stílusbeli jegyek, éppen ellenkezőleg, a dák Liber-Libera domborműveknek a balkáni thrákok területével való szoros kapcsolatára mutatnak.

D. Tudor egy terjedelmes tanulmányban,³ amelyet a nagy istennőnek és a velejáró két fiatal lovas-istennek szentelt márvány- és ólomtáblácskákról írt, ama nézetének adott kifejezést, hogy ezek a »cavalieri danubiani« dák eredetűek. Már korábban⁴ kiemeltük azonban, hogy a tipikusan gyalogharcos dákoknál amúgysem valószínű ily lovasistenek gyökeres volta, s hogy mind a kezükben tartott iráni sárkány-hadijel (drakon), mind a két lovasnak a köztük ábrázolt nagy istennővel való kapcsolata a szkíták felé mutat, amint azt már M. Rostovtzeff megállapította, még pedig a Balkán szkíta alapú thrák kultúrája felé. A nagyistennő az őt imádó lovashéroszokkal a galicsei bolgár leletben már a hellenisztikus korban fellép,⁵ csak az lehetne probléma, hogy a szinkretisztikus orientális elemek, amelyek ezeken a votivtáblácskákon jelentkeznek, hol járultak az eredeti kultikus alakokhoz.⁶

¹ Vö. G. Wissowa, *Archiv f. Religionswissenschaft*, XIX (1916–19), 35 kk., E. Cabey, *Leipziger Vierteljahrsschrift f. Südosteuropa*, V (1941), 229 kk.

² Ld. megjegyzéseim: *Pannonia rómaiságának kialakulása* (kny. a Századok LXX. kötetéből), 65.

³ D. Tudor, *Ephemeris Dacorom*. VII (1937), 189 kk.

⁴ Ld. még megjegyzéseim: *Folia Archaeologica III–IV* (1941), 14 kk.

⁵ Vö. most G. Kazarow véleményével, *Anzeigerd. Wiener Akad.* 1940, 25. kk.

⁶ C. Daicoviciu (*Siebenbürgen im Altertum*, 148) sem hisz a dunai lovasistenek kultuszának dák eredetében, azonban Dáciában való kedveltségüket »der geistigen und religiösen Verwandtschaft« szeretné tulajdonítani, »die zwischen diesen plastischen Darstellungen und der einheimischen Gläubigkeit bestand«. Ez a formula azonban éppen úgy alkalmazható e táblácskák pannoniai

Mily más képet mutat egy tényleg meglévő bennszülött elem, azt jól igazolja a pannoniai kőemlékek egy csoportja, ahol a bennszülött asztrálszimbolika, a bennszülött nevek, ruhák, hajviseletek és ékszerek a kidolgozás sajátos primitívségével együtt mind¹ ugyanazt a tényt tükrözik: egy népi réteg sokszínű életét.

H. Grégoire, a bizantinológia egyik legkiválóbb képviselője, a dák kontinuitás melletti bizonyítékot vélt felfedezni Lactantiusnak *De mortibus persecutorum* című művében, amit mások is átvettek tőle.² A kérdéses szakasz (23, 5) a következőképpen hangzik: *Quae veteres adversus victos iure belli fecerant, et ille* (t. i. Galerius császár) *adversus Romanos Romanisque subiectos facere ausus est, quia parentes eius censui subiugati fuerant, quem Trajanus Daciis* (var. lect.: *Dacis*) *assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit. A census* itt persze nem »Volkszählung«, amint Patsch (i. m. 177) gondolja, hanem adózás,³ közelebbről a *capitatio* néven ismert későrómai adórendszer.⁴ Ugyanis az egész 23. caputban azt hánytorgatja fel az író, hogy az adózásnak ezen új formája hogyan teszi tönkre a római világot.⁵ E közben attól sem riad vissza Lactantius, hogy a későrómai retorok szokott eljárása szerint mindenféle hazug beállítással feketítse be gyűlölt ellenségét, Galerius.⁶ E fogások közt szerepel az is, hogy röpirata több helyén nyers és hamisítatlan barbárnak festi a keresztényüldöző uralkodót. Hogy milyen messzire megy eközben az igazság elcsavarásában, legjobban mutatja egy másik részlet (27, 7–9), ahol azt írja le, miként dúlja fel Galerius serege egy belháború alkalmával Itáliát: *Vastata est igitur ea pars Italiae, quam pestiferum illud agmen incessit, expilata omnia, mulieres corruptae, virgines violatae, extorti parentes et mariti, ut filias, ut coniuges, ut opes*

és moesiai elterjedésére s következésképp egyaránt utal e kultusz visszhangjaira illyr-kelta és déli thrák területen, valamint Dácia kevert lakossága körében. – A »cavalieri danubiani«-val kapcsolatban egyébként szeretném felhívni a figyelmet az istambuli múzeumnak egy Eski-şehir-ben talált votív-kövére (748. sz.), ahol fenn a thrák lovas, lenn a nagy istennő a fiatal lovas-istenekkel látható, legalul pedig Sol négyesfogattal. Vö. még Oroszlán Z., Dolgozatok (Szeged), XI (1943), 154 kk.

¹ Vö. L. Nagy: *Laureae Aquincenses*, II (1941), 232 kk.

² H. Grégoire, *Byzantion VIII* (1933), 54 kk., G. Brătianu: *Les origines du peuple roumain*, 1939, 24 kk.

³ Hoppe: *Thes. linguae Lat.* III, 812.

⁴ Vö. *Cod. Iust.* 11, 52, 1 prooem.: *sublato... humanae capitacionis censu*. Hilar. *Contra Const.* 10: *censum capitum*.

⁵ Vö. J. Marquardt: *Röm. Staatsverwaltung*, II², 1884, 223, 2. jegyz.

⁶ Találónan ír erről M. Gelzer: a *Vom Wesen und Wandel der Kirche* című emlékkönyvben, 1935, 36 kk.

suas proderent. Abactae tamquam de barbaris praedae pecorum ac iumentorum. Hoc modo se ad sedes suas recepit, cum Romanus quondam imperator, nunc populator Italiae, hostiliter universa vexasset. Olim quidem ille ut nomen imperatoris acceperat, hostem se Romani nominis erat professus, cuius titulum immutari volebat, ut non Romanum imperium, sed Daciscum cognominaretur. Senki sem fogja a rhetor esztelen vádját elhinni, hogy Galerius a római nevet gyűlölte s római helyett dákra akarta birodalma nevét változtatni!

Az igazság hasonló elcsavarása ugyancsak a 23. caputban a *capitatio* anachronisztikus visszavetítése Traianus korába, valamint az, hogy a tiszta barbárnak beállított imperator szülei dák zsellérek voltak, akiknek szenvedéseiért kései utódok állbosszút. Galerius e befeketésének történeti alapja csak annyi, amennyit maga Lactantius beszél el: »*Inerat huic bestiae naturalis barbaries et feritas a Romano sanguine aliena: non mirum, cum mater eius Transdanuviana infestantibus Carpis in Daciam novam transiecto amne confugerat* – szóval, hogy a császár szülei a régi Dácia lakói voltak s anyja onnan menekült el a barbárok elől.

Galerius egyébként nem az első és nem az utolsó uralkodó, akit a barbár születés és érzület vádjával ostorozott az ellenséges beállítottságú irodalom: I. Maximinust így állította már be Herodianos, akinek thráciai félbarbárjából azután gót-alán keveréket költött a Historia Augusta.¹ Ha Lactantius színpadias ízű, rhetori deklamációjának e koholmányait szószerint véve »dák nacionalizmus« gyanánt értékesíti pl. G. I. Brătianu,² mi ebben nem követhetjük.

A Pseudo-Hyginus-féle táborleírásban is előfordulnak a *Palmyreni, Getae, Brittones* és *Cantabri* társaságában a *Daci*. Dessau fogalmazása szerint³ ezek a *nationes* »gewisse in römischen Dienst genommene Truppen wilder Stämme... die noch nicht römisch geschult und nicht römisch formiert, auch dem Kaiserheer nicht einverleibt waren«. Ha Ps.-Hyginus műve a Kr. u. II. századból való, mint azelőtt hitték, akkor a Traianus foglalása után elvitt dák foglyok csoportjairól van itt szó, akiket csak

¹ Helytelenül: Daicovicium: *Siebenbürgen im Altertum*, 161, 2. jegyz. – F. Altheim. felfogásával szemben (*Die Soldatenkaiser*, 248 és Rhein. Mus. XC [1941], 192 kk.) ld. megjegyzéseimet: Századok 1940, 427 kk., továbbá W. Ensslin, Rhein. Mus. id. köt. 1 kk., E. Hohl, Klio, XXXIV (1941), 264 kk. és Rhein. Mus. XCI (1942), 164 kk.

² G. Brătianu: i. m. 25,

³ H. Dessau, Klio, XX (1927), 227 kk. Vö. Mommsen: *Gesamm. Schriften*, VI, 107 kk., E. Stein: *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland*, 1932, 235 kk.

óvatossági rendszabályok alkalmazásával mertek katonailag felhasználni s akik épp úgy nem kerülhettek vissza hazájukba, mint az Észak-Angliából elhurcolt *Brittones*, akik szintén ott vannak e *nationes* közt» Ha viszont W. Ensslinnek van igaza,¹ hogy e táborleírás a Severusok korából származik, akkor a *Daci* csak szabad dákok lehetnek, akik a Marcus alatti nagy germán-szarmata háborúk idején tömegesen menekültek a római birodalomba s ott letelepítettek.

Arra nézve, hogy a dákok nem pusztultak el, hanem ellenkezőleg beleélték magukat az új viszonyokba, hozza fel többek között Patsch (i. m. 176): »Von einem Abkömmling des (dakischen) Königshauses ist noch im dritten Jahrhundert die Rede, Hist. Aug., trig. tyr. 10, 8: *Fuit – Regalian, ein um 260 in Moesien erhobener kurzlebiger Gegenkaiser des Gallienus – quod negari non potest, vir in re militari semper probatus et Gallieno iam ante suspectus, quod dignus videretur imperio, gentis Daciae, Decibali ipsius, ut fertur, adfinis.*« Sajnos, ezúttal Patsch, aki egyébként a balkáni országok kiváló ismerője s az ottani földrajzi környezetet és helyrajzi szituációkat pompásan tudta történeti szempontból értékesíteni, nem vette azt a fáradságot, hogy a Historia Augusta problémájára vonatkozó szövegkritikai részletkutatásokkal megismerkedjék. Pedig mindenki, aki ezt megtette, jól ismerheti H. Péternek az idézett helyre s a Historia Augusta vele kapcsolatos locsogásaira vonatkozó kategorikus ítéletét: »Alles geschichtlich völlig wertlos.«²

Még nem romanizálódott, nyugtalan dákok jelenlétére akart ugyancsak Patsch³ következtetni abból, hogy a traianusi provinciában anarchikus elemek garázdálkodását vélte észlelhetni s ezeket öslakos elemek lázongásának szerette volna felfogni. Ekkortájt a birodalomban tényleg sokfelé előfordultak lázongások s így ezeket nem valami forradalmasított származástudat, hanem a nagy nyomorúság mozgatta. Lássuk mégis közelebbről, vajjon valóban találunk-e Dáciában efféle mozgolódásokra utaló jeleket.

Ezen állítólagos államellenes felkelések feltételezése t. i. Patschnak egy régebbi feltevésén alapul, amely szerint azok a *latrones*, akik egy-néhány drobetai és Orşova (*Dierna*) közelében talált sírfeliraton említvék, mint ottani emberek gyilkosai, »waren entweder eingedrungene reichsfremde Elemente, oder einheimische Daker, die sich gegen die

¹ Klio, XXXI (1938), 365 kk.

² H. Péter: *Die römischen sogenannten dreissig Tyrannen* (Abh. d. K. Sächs. Gesellschaft d. Wiss. XXVII, 1909), 211.

³ Id. m.

römische Verwaltung erhoben«.¹ A dunai provinciákban valóban többször előfordul, hogy betörő határmenti barbár szomszédokat *latrunculi* vagy *latrones* néven emlegetnek, de ilyenkor ez az értelem a kérdéses felirat-szövegekből mindig világosan kitűnik.² A Patsch idézte sírkövek esetében nem így áll a helyzet. Minden arra utal, hogy az itt említett *latrones* közönséges rablógyilkosok voltak s nem a rómaiak ellen lázadó elemek.³ Ha a megöletés körülményeiről semmi közelebbit nem is tudunk meg, mint más esetekben (pl. egy salonai leány sírkövén: *interfecta... causa ornamentorum* CIL III 2399), a szóbanforgó diennai és drobetai sírfeliratok *interfectus a latronibus* kifejezéséből csakis rablóknak békés polgárok ellen intézett támadására következtethetünk; tömegmozdulásra semmi sem utal.

Végül C. Patsch (i. m. 184) vonzó képet rajzol arról, hogy a Bánságon és a havaselvi síkon a dák lakosság mily idyllikus harmóniában élt együtt a római bevándorlókkal. Alant azonban ki fog tűnni, hogy e területeket – keskeny területsávok kivételével – nem is kebelezték be a birodalomba és hogy az itt talált római holmi csak a barbár lakossággal folytatott élénk határmenti kereskedelem révén jutott el e vidékekre.

IV.

Most rátérhetünk a régészeti bizonyítékokra, amelyek állítólag a dák örökségnek a római korban való továbbélését igazolják.

Meggyőződésünk szerint ily szerves átmenet a hódítás előtti és utáni kor között régészetiileg eddig sehol sem volt kimutatható, a személynevek statisztikája is bizonyossá teszi, hogy az efféle esetek csak felettébb ritkák lehetnek. Mégis most oly jelekre bukkantunk, amelyek arra vallanak, hogy van egy dák telep, melynek élete a Traianus utáni korba átnyúlik s örvendek, hogy legalább ezen a ponton egy véleményen lehetek a kontinuitás védelmezőivel. A kérdés pontosabb megítélését a Fenyőfalu (Cașoț-Kastenholz, Nagyszében mellett) és Szászhermány (Gierelsau) közti halomsírokra vonatkozó régi helyi irodalom Ferenczi S. tollából származó gondos összeállításának köszönhetem. Az ő útmutatása

¹ C. Patsch, *Wiss. Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, VII (1902), 124.

² Ld. megjegyzéseim: *Arch. Értesítő*, 1941, 30 kk.

³ Mint p. o. M. Rostovtzeff: *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*. I, 1930, 339 (Patsch nyomán) felteszi; hasonlóképp C. Daicovicu: i. m.

nyomán ugyanis rajzokat találtam,¹ amelyek kezdetlegességük ellenére is tűrhető alapot nyújtanak az egyes sírhalmok leletanyagának eredeti összetételét illetően; az edénytípusok azonosításához jó segítséget ad néhány újabb fényképes reprodukció. (C. Daicoviciu, *Le probleme de la continuité en Dacie*. 1940, I. tábla 1 és O. Floca, *Sargetia II* [1941], 100.). Mivel az említett rajzok a legtöbb olvasó számára hozzáférhetetlenek, azokat – gyakorlati okokból megváltoztatott csoportosításban – ezúttal újra közöljük (*I.–III. t.*).

A régi irodalom ezen nekropolissal kapcsolatban többszáz sírdombról emlékezik meg; ezek közül egyeseket a múlt század közepén kiástak s legújabbban O. Floca is feltárt néhányat. Sajnos, a kiemelt anyag egyetlen részéről sem áll rendelkezésünkre kifogástalan publikáció s ezért megítélésük, egyelőre, meglehetősen bizonytalan alapon nyugszik. Mindazonáltal kétségtelen, hogy az egyes tumulusok leletanyagában, a mellékelt rajzok tanúsága szerint, egyrészt késői La Tène jellegű leleteket találunk, másrészt pedig császárkori római anyagot. Vannak itt mindenekelőtt a késői La Tène kultúrára jellemző nagy urnák (*I. t. 4., 5., 10.; II. t. 1.; III. t. 11., 14., 26.* Daicoviciu: i. h., Floca: i. h.),² tölcse-szerűen kiszélesedő, homorodó falú tányérok (*III. t. 24., 25.*; Daicoviciu és Floca: i. h.)³ és más, ugyanezen korszakra jellemző edényformák. Mivel ez a formakincs a korai császárkorban még egész Európában virágzott, fenyőfalui előfordulása egyáltalában nem volna meglepő; magában véve származhatna bármely, a szomszéd országokból Dáciába telepített primitív földművelő lakosságtól is. Vannak azonban jelek arra nézve, – ha nem is olyan pontosan lefektetve, mint szeretnénk – hogy e sírok részben már a Traianus előtti korban keletkeztek: ilyenek egy corcyrai autonóm pénz,⁴ szórványosan talált, de bizonyára a halmok egyikéből származó kígyóalakú bronz karkötők,⁵ amelyek dákok is lehetnek⁶ és egy kopott

¹ Fr. Müller, *Archiv. d. Vereins f. Siebenb. Landeskunde*, V (1861), 240 kk (mellékletek).

² Vö. még B. v. Richtofen, *Arch. Értesítő*, 1931, 261; Al. Ferenczi: *Cetăți antice în jud. Ciuc*, 1939, 105. 2. jegyz.

³ Vö. I. v. Hunyady: *Die Kelten im Karpathenbecken* (Diss. Parm. II. 18), 99, 3–4. tábla.

⁴ Névtelen közlemény: *Transsylvania, Beiblatt zum Siebenbürgischen Boten* (Hermannstadt), VI (1845), 127, C. Daicoviciu: *Siebenbürgen im Altertum*. 1943, in kk.

⁵ Az idézett névtelen jelentésben: 128.

⁶ Nem ily jellegzetes egy kígyóalakú gyűrű és egy további gyűrű kezdetlegesen bekarcolt állatmotívuma.

dák pénz, amelyet O. Floca egy horgonyfibulával és egy kovaköböl készült vakaróval együtt ásott ki.¹

Másrészt két császári pénzt is felsoroltak – sajnos, csak nagyon kezdetleges meghatározással – sírmelléklet gyanánt: Traianus bronzpénzét és egyet valamelyik Antoninus korából.² A horgony-fibula, amelyet O. Floca ásott ki, szintén a II. századra utal.³ Ugyancsak a római házi keramika sem hiányzik ezen századból. Jellegzetesek például a háromlábú csészék (*I. t. 9; III. t. 22* O. Floca: id. m. 44. ábra), amelyek ugyan az I. századra jellemzők, de megtaláljuk őket a maroskeresztúri (Cristești) fazekaskemencék cserépanyagában is,⁴ valamint egy félgömbalakú tányérforma, vízszintesen elálló, gallérszerű peremmel.⁵ E megfigyelések alapján valószínű, hogy a fenyőfalui halomtemető egy dák telepé lehetett, amely az ország megszállását túlélte, de amely eddig, ismételjük, a maga nemében egyedül áll.

Egészen másképp ítélelndők meg azok a halomsírok, amelyeket Téglás G. az *Ampelum* (Zalatna) melletti Korábia-hegyen fedezett fel.⁶ Mivel a feliratokból pontosan tudjuk, hogy e területen illyr bányászok telepedtek le s mivel a dákok megfelelő nyomai ugyanott teljesen hiányoznak, okunk van feltenni, hogy e sírokban illyrek feküdtek. Ezeknek régi hazájában is szokásos volt ez a temetkezési forma,⁷ de nemcsak ott. A halosmír a császárkorban az egész illyr-kelta-thrák területen ismét divattá lett⁸ s prehisztorikus temetési rítusok merülnek fel vele együtt. Mindez az új telepésekkel Dáciába is eljutott. Megjegyzendő még, hogy a többi dáciai halomsírt, amit Daicoviciu a császárkorból idéz, csak futó-

¹ Daicoviciu: i. h.

² J. G. Schuller, *Blätter f. Geist, Gemüth u. Vaterlandskunde*, VIII (1844), 209 kk., Fr. Müller, *Archiv d. Vereins f. Siebenb. Landeskunde*, N. F. V (1861), 246.

³ Patek E.: *A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete* (Diss. Pann. II. 19), 1942, 100 kk.

⁴ Bónis É. közlése, aki a maroskeresztúri anyagot rendszeresen felvételezte. Vö. ehhez: A. Filimon, *Rev. de Preistorie și Antichități naționale*, II–IV (1940), 89 kk. Az analógiákat összeállította Bónis É.: *A császárkori edénművesség termékei Pannoniában I.* (Diss. Pann. II. 20), 1942, 52 és 24. tábla, 1–23.

⁵ Bónis: i. m. 21. tábla, 44–5, 48; 40. tábla, 16.

⁶ Téglás G.: *Korabia római bányászata és kettős sírmezeje* (M. Tud. Akadémia), 1890; u. a., *Arch. Értesítő*, 1893, 408 kk.

⁷ O. Floca, *Sargetia II* (1941), 114.

⁸ A. Alföldi, *L'Antiquité Classique*, VIII (1939), 347 kk. Sági K.: *Tumuli dell'età imperiale nella Pannonia* (kny. az *Archaeológiai Értesítő* 1943. évi kötetéből);

lagosan említett és bizonytalan leletek alapján ismerjük, úgy, hogy ezekre semmit sem lehet építeni.

A dák kontinuitást Daicoviciu azon feltevésével is szeretné igazolni, hogy a dák La Téne-kor bélyeges díszű edényei Dácia provinciális-római edényeinek benyomott ornamentikájával, valamint a népvándorláskori germán keramika bélyeges díszével együtt dák eredetűek s ezekkel szervesen összefüggnek.² Ezen »peremptorius«-nak nyilvánított bizonyíték azonban igen gyöngye lábbon áll: valójában négy egymástól teljesen független, csak külsőlegesen hasonló típuscsoport önkényes összekapcsolása által keletkezett.

Pannoniában a korai császárkor benyomott díszű keramikája valóban ilyen technikájú kelta mustrák továbbélését jelzi, mely kelta dekoráció hellenisztikus mintaképek utánzása. A dáciai fazekasműhelyek részben átvették e pannoniai divatot, amint azt Nagy L. bebizonyította,³ részben pedig ugyanazon motívumokat használták, amelyeket déloroszországi görög városok bélyeges díszű edényein és a Balkánon figyelhetünk meg; mindehhez a dákoknak semmi köze.⁴ Ismét egészen más eredetű az E. Beninger közölte⁵ maroslekencei edény benyomott díszítése, amely a Dácia feladása után beköltözött germánoktól származik; díszítőmotívumai egy jellegzetes római-germán keverékstílus körébe utalják, melynek a dunai tartományoktól Skandináviáig megvan a nyoma.⁶ Ismét teljesen más eredetű a IV–VI. század bélyeges keramikája. Ennek formakincse a germán világ távoli területein is oly egységes, hogy az Erdélyben talált edények nyilvánvalóan ezzel az általános germán divattal függnek össze, amely azonban semmiesetre sem itt keletkezett.⁷

¹ C. Daicoviciu: *Siebenbürgen im Altertum*, in kk.

² C. Daicoviciu: *La Transylvanie dans l'antiquité*, 82 (s utána Brătianu: i.m.45).

³ Nagy L. közlése E. Beningernél: *Annalen des Naturhist. Museums in Wien*, XLV (1931). 209 kk.

⁴ Ha Daicoviciu (*Siebenbürgen im Altertum*, 230, 1. jegyz.) még a Mithras-kultusszal kapcsolatos maroslekencei edény kígyóit is (E. Beninger, *Mannus*, XXX [1938], 122 kk.) geta-dák díszítőmotívumnak akarja tekinteni, ezzel süppedős talajra téved: – Abból, hogy a maroslekencei kultúrrétegek – valószínűleg a sziklás talajon levő vékony humusréteg következtében – keverten jelentkeznek, még nem lehet közöttük kontinuitásra következtetni, amint azt D. Popescu (*Dacia*, II [1925], 43 kk.) megkísérelte.

⁵ E. Beninger: *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa* (*Mannus-Bibl.* 51), 1931, 12 kk.

⁶ Ld. megjegyzéseimet: *Acta Archaeologica*, V (1934), 99 kk.

⁷ Daicoviciu további érveiről ld. még fejtegetéseimet: *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.

A La Tène műveltség jegyeinek újraéledése a népvándorlás korában szintén nem a dákok életnyilvánulása Erdélyben, amint azt Brătianu vélte. A dákok LaTène kultúrája¹ ugyanabból a kelta gyökérből sarjadt, mint a germánoké, de avval közvetlen szerves összefüggése egyáltalában nem volt. A La Tène-formák hatásának helyes értékelése végett mindenekelőtt azzal kell tisztába jönnünk, mily messze ágaztak szét e hatások útjai. Konvergens jelenségek egész sora lép itt párhuzamosan fel, amelyeknek mind része van a római korban, valamint a korai népvándorlás idején a La Tène-stílus feléledésében. E jelenségek a következők:

1. A La Tène-kultúra maradt a császárkorban is valamennyi kárpát-medencei paraszt civilizáció alapja. Ezt bizonyítják például az eraviszkus edényleletek Aquincumban,² bizonyos pannoniai edényfajták,³ fibulatípusok,⁴ a sírköornamentika némely vonása⁵ stb., továbbá a jazigok bennszülött szubsztrátumának leletei⁶ vagy a szlovákiai quád leletek.⁷

2. A kelta gyökerű pannoniai edényművesség az exportkereskedelemmel eljutott a szomszédos barbár népekhez s így Dáciába is.⁸

3. Igen erős volt a császárkorban a galliai kelta renaissance hatása a dunai országokra. Kelta típusú edényeket Galliából és a rajnamenti Germániából tömegesen hoztak Pannoniába és Dáciába.⁹ Hasonlóképpen az áttört fémvereteknek a dunai országokban található tömege¹⁰ nem lokális termék, hanem a római Germániából és Galliából hozott kiviteli cikk. A zománcékszereken is csak a gall-germán ipari központok kelta ízlése tükröződik¹¹ stb.

¹ Hunyady I.: *A kelták a Kárpátmedencében* (Diss. Pann. II, 18).

² Nagy L., Arch. Értesítő, 1942, 162 kk. és ua., *A Tabán a régészeti ásatások világában*. (K.-ny. a Tanulmányok Budapest múltjából IV. 1926 kötetéből.)

³ Bónis É.: *A császárkori edényművesség termékei Pannoniában*, I (1942), 35 kk.

⁴ Patek E.: *A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete*, 79 kk.

⁵ Legutóbb Nagy L., *Laureae Aquincenses*, II (1941), 232 kk.

⁶ M. Párducz: *Denkmäler der Sarmatenzeit*, I. (Arch. Hungarica, 25), 1941 és a Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve 1938–1943, 51 kk.

⁷ E. Beninger: *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*, 1937.

⁸ Vö. erről egyelőre Alföldi A.: *Pannonia rómaiságának kialakulása*, 63 kk.

⁹ Bónis É.: *A császárkori edényművesség termékei Pannoniában*, II (előkészületben).

¹⁰ Sellye I. adatgyűjtésének (Arch. Ért. 1940, 236 kk. és 1941, 62 kk.) folytatása következik. Ld. még Alföldi A., *L'Antiquité Classique*, VIII (1939), 347 kk., továbbá Arch. Ért. 1935, 190 kk. és (Radnóti A.-ral), *Serta Hoffilleriana*, 1940, 309 kk.

¹¹ I. Sellye: *Császárkori emailmunkák Pannoniából* (Diss. Pann. II. 8), 1939.

4. Pannoniai-kelta, valamint nyugati-kelta formákat és díszítő-motívumokat átvittek Dácia római edényeire is, amint azt pl. Maroskeresztúr mutatja.

5. A germán törzsek egész kultúrája, amely a III. század közepe óta Erdélybe behatolt, túlnyomórészt kelta alapon nyugodott. Az edény-típusokra vonatkozólag ezt P. Reinecke már régen kimutatta¹ s épp ily világosan megfigyelhető bizonyos fibula-formákkal kapcsolatban is.²

Látjuk tehát, hogy a Traianus utáni dáciai leletek kelta jegyeit sohasem lehet egyszerűen dáknak nyilvánítani, hanem minden egyes esetet gondosan meg kell vizsgálni, hogy eredetüket megállapíthassuk. A dák La Téne-stílus áthagyományozódását a császárkorra s a népvándorlás idejére sehol sem lehet kimutatni, de még valószínűvé sem lehet tenni.

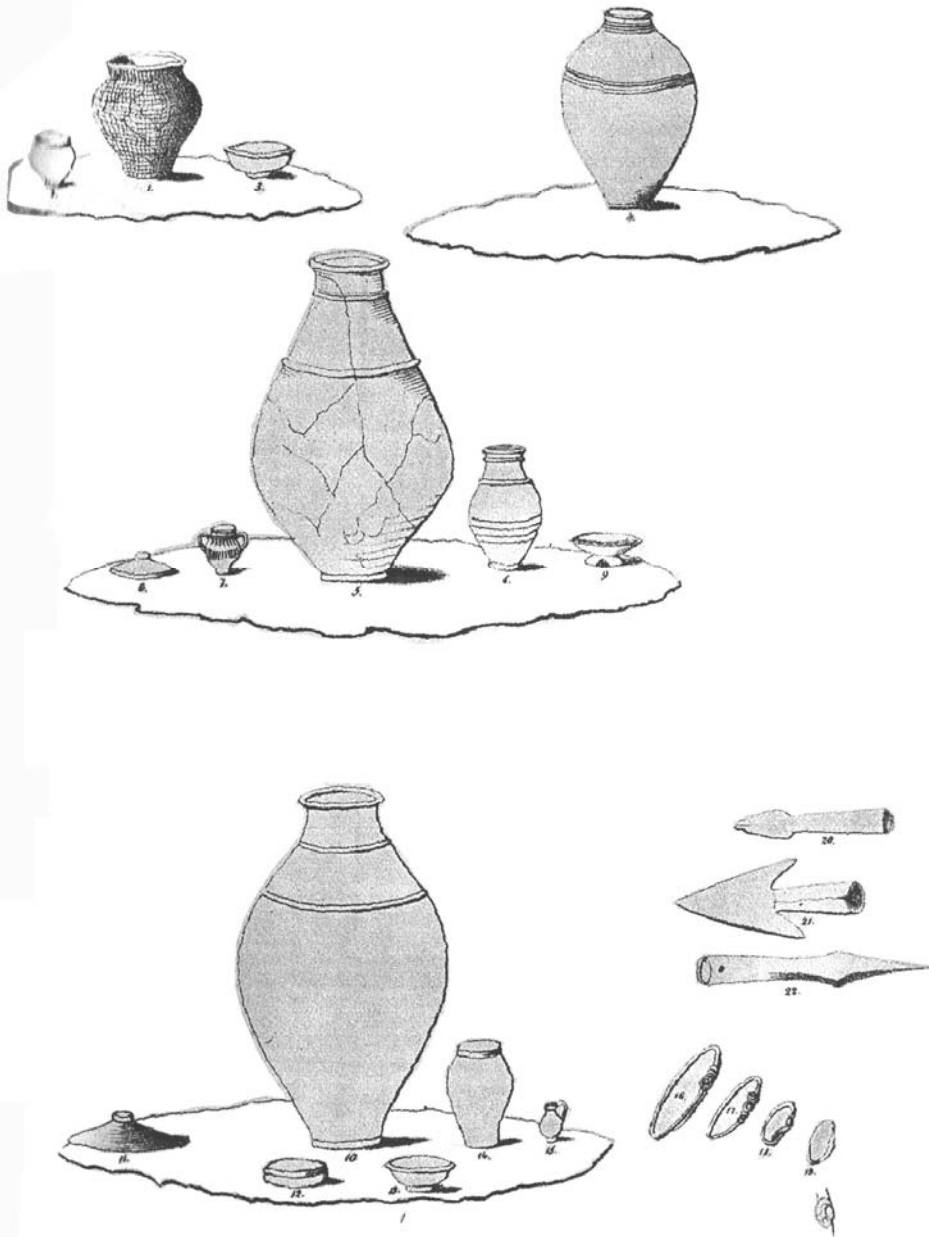
Ilyen esetekben azonban e pontos elemzés más okokból is szükséges; G. I. Brătianu (i. m. 33 kk.) például azt hiszi, hogy ha a későrómai korban oly sokfelé lemállik a kultúrmáz s alóla a birodalomban mindenfelé előbújik az egyes romanizált népek ősműveltségének mindenféle vonása, akkor a római Dáciában is egyszerűen a rómaiak előtti, tehát dák őskultúra átütését jelzi az itteni művészet és ipar archaikus és durva jellege, éppúgy, mint később a koraközépkor emlékének egyes primitív alapvonásai. E szemléletben tehát minden dák, ami kezdetleges Erdély római s népvándorláskori leleteiben. Ez természetesen nem helytálló elgondolás. Mert hiszen a primitív jelleg egyrészt származásra való tekintet nélkül mindenütt fellép, ahol a művészi tudás hiányzik, másrészt pedig a kezdetleges népi kultúrák feltörése nagyon sok forrásból és: igen különféle csatornákon át jöhetett.

Először azt szeretnők egyetlen példával megvilágítani, hogy ősrégi motívumok felszínre jutása mily messze elágazó folyamatok eredménye volt. Mint azt másutt részletesen kifejtettem,⁸ az etruszkok filigrános és granulációs aranyékszereiken archaikus görög műformákat utánoztak, amelyek azután Észak-Itáliából az Alpok északi oldalára is átszármaztak. Eljutnak e műformák többek közt a boszniai-délhorvátországi illyrséghez, amely a görbe hegyek országában elszigetelve egészen a római császárkorig meg tudta őrizni ezen »lesüllyedt kultúrjavakat«. Középpannoniai illyreknél (a szárazd-regölyi leletben) e motívumkincset még

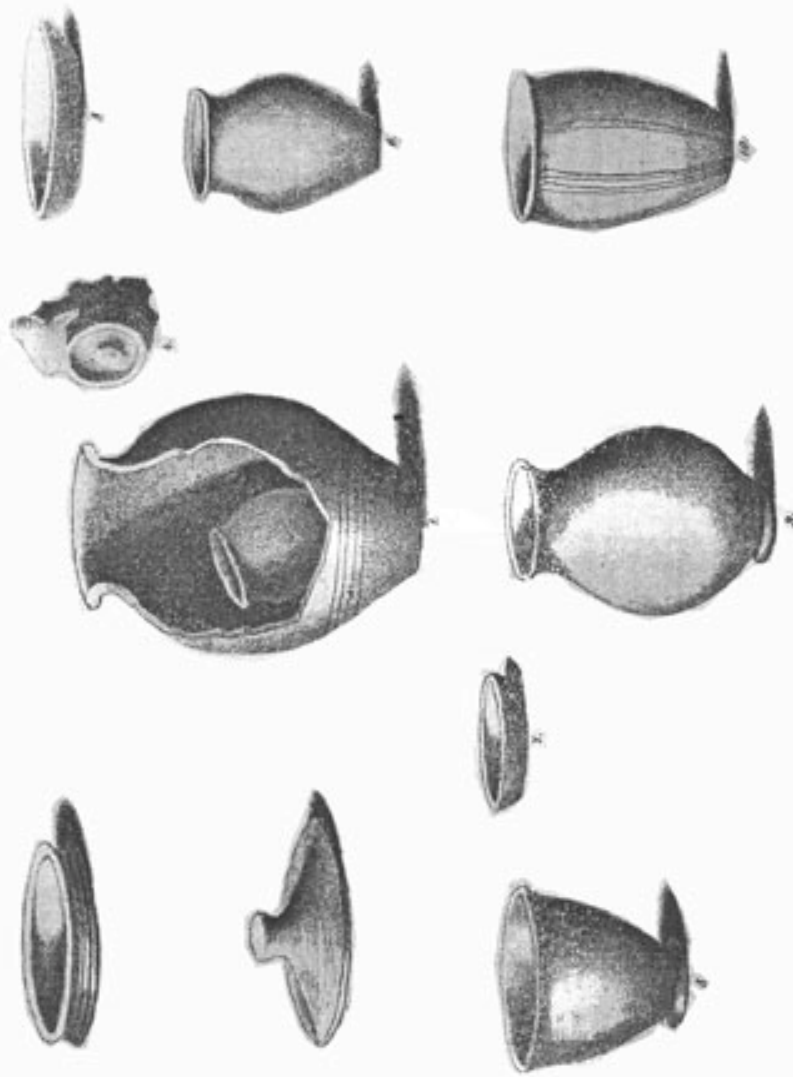
¹ P. Reinecke, Mainzer Zeitschr. I (1906), 42 kk.

² E. v. Patek: i. m. 137 kk.

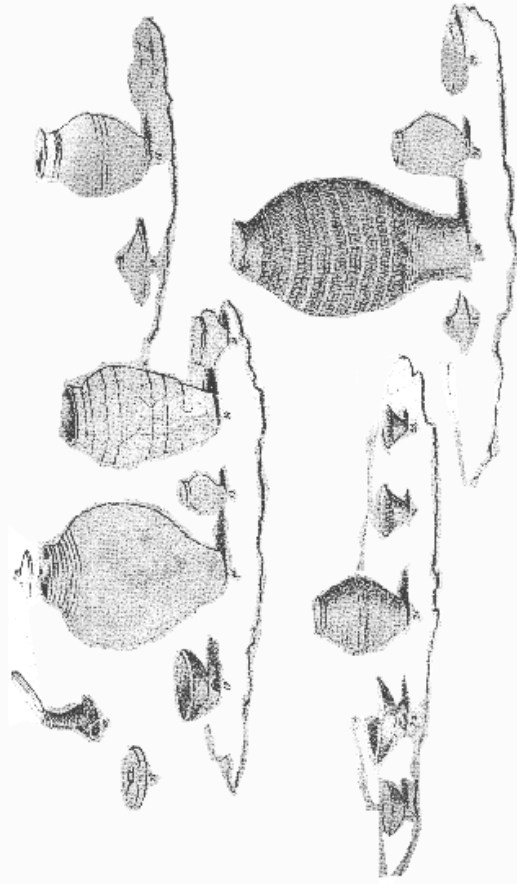
³ Alföldi A.: Numizmatikai Közlöny XXVIII–XXIX (1933), 3 kk.

Leletek a fenyőfalui (Szeben m.) halomsíros temetőből

Leletek a fenyőfalui (Széchenyi m.) halomsíros temetőből.

Foycaiai (Svele m.) halanthus marcsiból.

Krisztus születése körül is megtaláljuk. Azután e motívumok hirtelen elvesznek szemünk elől, de – meglepetésünkre – jellegzetesen együvé tartozó sorozatuk újra előtűnik Kr. u. 400 táján. Problémánk szempontjából lényeges körülmény, hogy ekkor ezen ötvösművészeti motívumcsoport legszebb példái az erdélyi keleti-germánoknál lépnek fel, sőt e motívumsor éppen itt fejlődik ki pompázó divattá s Erdélyből Lengyelországon át eljut egészen Skandináviába.

E folyamat elemzésével kapcsolatban fontos számunkra az a bizonyosság, hogy a messzi vándorlás folytán ezen iparművészeti termékek népi sajátossága, eredeti környezetéhez való kötöttsége fokozatosan feloldódott, sőt amikor e motívumkincs az erdélyi germánokhoz jutott népi gyökerei már rég el is pusztultak. Hasonló eredményhez vezet ama sokféle út követése, amely a La Tène-stílusnak a császárkorban és a népvándorlás elején megfigyelhető felújítását jelentette, de amelynek – eltekintve egyes elszigetelt esetektől, mint amilyenek a fenyőfalui halomsírok – a dákokhoz semmi köze sincsen.

Ami pedig a provinciális római szobrászat primitív elemeit illeti, e téren sok kutatót az a feltevés vezetett félre, hogy itt egy »retour à l'archaïque«-ról van szó s ezzel együtt népi erők feltöréséről. E primitívség azonban a valóságban csupán a tehetetlenség tükröződése:¹ a kőfaragó sokkal szívesebben alkotott volna szebbet s rómaiabbat, de nem tudott. Igaz, hogy tehetetlenségében olykor a prehisztorikus népművészet kifejező eszközeit használta fel mankóul, de ez csak kivétel: szabály itt a tudás hiányának kiütkezése.

Tanulságos a Brătianu által felhozott adamklisszii nagy Traianus-émlék esete, melynek a pompás traianuskori ornamentális képszalaggal szöges ellentétben álló otromba domborművei annyi vitára adtak alkalmat. Mivel az ékrovásos kivitelben készült pillérfejek annak a jól ismert degenerálódási folyamatnak IV. századi állomását képviselik, amely által a klasszikus akanthus-levél geometrikus díszítéssé bomlik fel, fel kell tennünk, hogy a IV. században megújították ezt az emléket. S mivel a durva reliefeken a koracsászárkori katonaköpeny (*paenula*) és a dobó-lándzsa (*pilum*) tűnik fel, más plasztikai motívumaik pedig csak későn, a IV. században lehetséges kontaminációkat mutatnak fel (p. o. északi barbár fogoly mögött pálmafát), ezek csakis a megrongálódott domborművek pontatlan, összezavart és leegyszerűsített másolatai lehetnek. Így tehát Adamklisszi sem tanúskodhat dák művészi törekvésekről.

¹ A. Schober felfogásával ellentétben ld. Alföldi A.: *Pannonia rómaiságának kialakulása*, 46.

V.

Arról, hogy kik voltak Dácia romanizmusának hordozói, akik az alaposan kiirtott dákok helyett a kultúrbirodalom életformáját itt felvirágoztatták, már a személynevek vizsgálatával kapcsolatban fogalmat nyerhettünk; az ott nyert tanulságokat érdemes azonban kissé általánosabb keletben is szemügyre venni.

Abból a figyelemreméltó tényből kell kiindulnunk, hogy bár a birodalom keleti feléből származó egyének Dácia társadalmában és gazdasági életében jelentős szerepet játszottak¹ és bár a görög műveltség és nyelvterület közelsége is hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy görög nyelvűvé legyen e tartomány, Dácia mégis latinná lett. Hogy Dáciát maga a római állam is a birodalom latin feléhez számította s nem a hellenizmust, hanem a romanizmust segítette itt diadalra, azt a provincia intézményei eléggé bizonyítják. E mellett azonban Dácia nyugati-latin jellegében lehetetlen észre nem vennünk nyugatról származó lakosságának döntő súlyát.

Joggal kérdezhetjük azonban, kik voltak ezek a nyugatról jött telepesek? Mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy magának Itáliának alig volt közvetlen része nyelve és szelleme dáciai elterjesztésében: az anyaország ezúttal már csak a nagy- vagy dédanya hivatását töltötte be, nem a szülőanyáét. Láttuk már, hogyha az előkelő méltóságok viselőitől eltekintünk, akik a provinciában csak átmenetileg töltöttek be valamely állást és kirekesztjük az italikus centuriókat, akik néhány év múlva rendszerint más országokba helyeztettek át, Dáciában csak igen csekély számú italikust találunk.²

Ismeretes, hogy Traianus – mint már előtte Nerva is – a népesség megfogyatkozása miatt és gazdasági okokból megtiltotta az italikusok kivándorlását a tartományokba.³ Az is tudott dolog, hogy Vespasianus óta az italikus legénység egyre nagyobb mértékben megfogyatkozott a légiókban és Traianus korában már alig volt itáliai származású katona

¹ Vö. Alföldi A.: *A gót mozgalom és Dácia feladása* (kny. az Egyet. Phil. Közlöny 1929. és 1930. évf.-ből), 55 kk. (további utalásokkal), valamint *Pannonia rómaiságának kialakulása*, 65 kk. és *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944. Ld. még C. Daicoviciu: *La Transylvanie dans l'antiquité*, 63. C. Patsch: i. m. 182 kk., stb.

² Vö.: *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.

³ M. Rostovtzeff: *Gesellschaft u. Wirtschaft im röm. Kaiserreich*, I, 163 és II, 74 kk., 318, 6. jegyz., C. Patsch: i. m. 177., W. Weber: *Rom. Herrschertum und Reich im II. Jh. n. Chr.* 1937, 54.

a polgárcsapatokban,¹ melyek keretét már provinciálisok töltötték ki; utána pedig meg éppenséggel nem kaptak többé sohasem Itáliából utánpótlást a dáciai ezredek.

Azt, hogy italikusok helyett kik alakították ki a dáciai romanizmust, a dunai provinciák rómaisága keletkezésének tágabb keretben való vizsgálatával állapíthattuk meg.² Minél messzebb jutunk Itáliától északkeletre, annál jobban hanyatlík a romanizmus színvonala is, mint ahogy a fény is gyengül, ha a fényforrástól távolodunk. S minél messzebb jutunk Itáliától errefelé, annál inkább elvész a romanizmus polgári jellege is, annál inkább a hadsereg veszi át e feladatot az italikusok természetes kirajzása helyett: ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a magánosok önkéntes kezdeményezése helyébe a kollektív szervezet, az állam akarata lép. Ezt a folyamatot nemcsak térben, hanem időben is tudjuk követni. A dalmát tengerpart a Kr. e. II. században, Délnoricum a Kr. e. I. században, Délpannonia a Kr. u. I. század első felében az Alpokon áthatolt italikusok kereskedelmi és gazdasági vállalkozása által lett rómaivá; Keletpannonia és Északmoesia a Kr. u. I. század második felében, Dácia a II. század elején azáltal öltött római életformát, hogy a katonaság az útépitéstől és vadvízlecsapolástól a várostervezésig és építésig mindent elvégzett, ami a kultúrelvet rendjéhez szükséges volt és elterjesztette a római szokásokat és a latin nyelvet is: az új polgárságnak csak ki kellett töltenie a már megalkotott kereteket.

Dáciában a hadiszervezet teljes kiépülése után nem sokkal kevesebb, mint 40.000 katona állomásozott s ha ehhez hozzászámítjuk azt a rengeteg asszonyt és gyermeket, akik a csapatokat ide követték, valamint a seregek nyomában járó s belőlük élő kereskedőket, iparosokat stb., akkor vagy 100.000 főre tehetjük azon, többnyire teljesen romanizált egyének számát, akik Erdély földjén a romanizmus fő terjesztőivé lettek.

Aránylag elég sok orientális szolgált a dáciai csapatokban és különösen a szír íjászezredek kiegészítésére egyre újabb csoportok érkeztek ide a Keletről;³ a *XIII. gemina* legio kiegészítése is jórészt görög nyelvtérületről történt.⁴ A dáciai csapatok zöme mégis a birodalom nyugati felének indogermán népességéből került ki. Ezt nemcsak a csapatok

¹ M. Rostovtzeff: i. m. I, 269, 8. jegyz. – Néhány megszorítást tett E. Birley, *Laureae Aquincenses* II (1941). 61; ugyanott további irodalom.

² Ld. Alföldi: *Pannonia rómaiságának kialakulása*, passim és *Cambridge Anc. Hist.* XI, 1936, 54 kk.

³ P. Lambrechts – W. van de Weerd, *Laureae Aquincenses* I (1938), 229 kk., további irodalommal, vö. még Alföldi A. *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.

⁴ E. Ritterling, *RE.* XII, 1718 és id. munkámban, uo.

nevei és az itt-ott megállapítható származási adatok világítják meg. Tisztázva van már, hogy az I. század végén Pannoniába és Moesiába Nyugat-Európától idevezényelt csapatokat hoztak, amelyek Dácia elfoglalása után jórészt oda kerültek át.¹ Még jelentősebb volt ezeknél a Dunavölgyéből való illyr-kelta-thrák legénység száma az új provinciában; ezen utóbbiak aránya a nyugatról jöttékét jóval felülmúlta.

A nyugati elemeket a tényleges szolgálatot teljesítőkön kívül az új provinciális városok veterántelepesei is gyarapították; ismeretes például, hogy Sarmizegetusa telepesei a pannoniai *XIV. gemina* és *XV. Apollinaris* légiók kiszolgált harcosaiból álltak;² néhány italikus mellett nyugati provinciálisok és főleg illyricumbeliek voltak közöttük. Másutt részletesen kimutattuk, mily számos déli thrák állomásozhatott Dáciában. Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a nagyszámú tiszta latin nevet viselő személy zömében is nyugati származású, romanizálódott provinciálisokat kell látnunk és nem dákokat, akik eredetük névadásbeli ismertetőjegyeit mintegy varázsütésre elhagyták volna. S nem szabad elfeledkeznünk a számos illyr bányászról sem, akik Dalmáciából jöttek s pannoniai, moesiai gyarmatosokkal együtt hozzájárultak ahhoz, hogy a dunai országok sajátos romanizmusa plántálódjék át Dáciába.³

A római Dácia kultúrája is ugyanazon forrásokból eredt, mint emberanyaga. Már régebben kiemeltük,⁴ hogy nem sokkal az új provincia berendezése előtt hatalmas változás állt be a birodalom kereskedelmének vérkeringésében. Itáliában megtört a vállalkozási kedv, az ottani gyárak termékeit a dunai provinciáktól Gallia üzemei szorítják ki, amelyeket azután később a rajnamenti római Germania vált fel e szerepben. E nyugati országok iparosságának készítményeit utánozzák a felvirágzó Pannonia új műhelyei; Pannonia mind a gall-germán gyárak portékáját, mind a saját másodrangú árucikkeit továbbadja Dáciának. Dácia kereskedelmének másik főszállítója a Balkán volt.⁵ Természetesen a szellemi élet is ugyanebből a két forrásból táplálkozott. Pannonia a nyugati-kelta hatást közvetítette ide, – a művészet és a vallás terén jól ki lehet mutatni ezt – Moesia pedig a thrák-görög kultúrterület befolyását.

Az ellankadt Itália helyett tehát a dunai és a balkáni országok adták meg Dáciának azt a művelődési alapot, melyet maguk is másoktól sajátítottak el. A birodalom mindenesetre mindent megtett a maga

¹ W. Wagner: *Die Dislokation der röm. Auxiliarformationen*, passim.

² E. Ritterling, RE. XII, 1287, 1746, 1753.

³ Alföldi A.: *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.

⁴ Alföldi A.: *Pannonia rómaiságának kialakulása*, 2 k.

⁵ *Zu den Schicksalen Siebenb. i. Alt.*

részéről arra nézve, hogy a dunai romanizmusnak e másodlagos hajtása Erdélyben minél gyorsabban és erősebben gyökeret verjen. Legyen szabad erre egy jellemző példát felhozni. A római kormányzat egészen kivételes esetekben *ius Italicum*-ot adományozott egyes provinciális városoknak, hogy a kultúrfejlődésben elmaradt vidékek városiasodását előmozdítsa. Ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy az illető közületek – egyéb kiváltságok mellett – mentesültek az egyenesadóktól és nem tartoztak többé a helytartók közvetlen joghatósága alá.¹ Ulpianus szerint² *Dierna*, *Sarmizegetusa*, *Napoca*, *Apulum* és *Potaissa* nyerték el e rendkívüli előnyöket, vagyis több város, mint más provinciában. Az egész világból egybeseregő kolonusokat, úgy látszik, nem is annyira Erdély természeti kincsei vonzották, mint inkább a *ius Italicum* bőven folyó áldásai és más állami kedvezmények; ezenkívül azonban sokat egyszerűen hatalmi szóval telepítettek ide.

Nem arról van szó tehát, hogy Dáciában a bennszülöttek csodálatos gyorsasággal asszimilálódtak volna, – láttuk, hogy nem is igen volt, aki ezt lehesse!– hanem arról, hogy más provinciák romanizált elemeit állami pártfogással átültették ide. Traianus e nagyvonalú akciója Dácia romanizációját néhány nemzedék alatt a déli és nyugati szomszédos országok színvonalára emelhette volna, ha már a második század folyamán a nagy markomann-szarmata háborúk húsz esztendeig tartó dúlásai, majd a következő század első felének szinte évente megújuló barbár betörései meg nem akasztották volna fejlődését; az ekkor beállott világválság és általános hanyatlás pedig nem engedte meg a birodalomnak, hogy e bajokat orvosolja, sőt végeredményben e tartomány feladására kényszerítette. Mégis nagyon tévedne, aki a dáciai későszülött és nyers romanizmus erejét lebecsülné: durvaság és erő sokszor járnak együtt. Ma már senki sem vonja kétségbe, hogy a dunai provinciák áldozatos államfenntartó akarata mentette meg – Pannonia vezetése alatt – a világállamot a III. század véres vonaglásaiból és bizonyos az is, hogy e hazafias katonai szellem letéteményesei közt Dácia nem az utolsó helyen állt. Romanizmusának egészséges illyr-kelta-déli thrák alaprétege képessé tette arra, hogy részt kérjen a *Genius Illyrici* harcából³ az impériumért.

¹ H. Last: *Cambr. Anc. Hist.* XI, 1936, 455 k., A. v. Premerstein, RE. s. v., A. N. Sherwin-White: *The Roman Citizenship*, 1939, 216 k.

² Ulpianus, Dig. 50, 1, 8–9.

³ A. Alföldi: *Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreiche und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus* (»Fünfundzwanzig Jahre Römisch-Germanische Kommission«). 1929, 11 k.

VI.

A római Dácia sorsának alakulását csak akkor értjük meg igazán, ha azokra a vidékekre is vetünk egy pillantást, amelyek nyugaton és délen határolták. Annál inkább meg kell ezt tennünk, mert a dákságnak a római uralom alatt való továbbélésében sokan csak azért hittek, mert a Bánság és a havaselyi síkság császárkori történetét félreértették. Mivel a történeti tényeket és folyamatokat másutt behatóbban megvilágítottuk,¹ ezúttal a legfontosabb mozzanatokot röviden összefoglalhatjuk.

Már régen felismerték, hogy az Olt, Duna és Szeret folyók, valamint az Erdélyi Kárpátok déli vonulata által közrefogott termékeny síkság nem tartozott a római Dáciához. A. v. Domaszewski bizonyította be, hogy az alsómoesia helytartó felügyelete alá tartozott ez a terület, laza függésben Rómától, mint a dunamenti erődvonal katonai ellenőrzés alatt álló előterepe a barbárok földjén.

Ezzel szemben Patsch (i. m. 184 kk.) legújabbán azt a nézetet kockáztatta meg, hogy ezt a terjedelmes övezetet Dácia meghódítása alkalmával szintén teljesen bekebelezték a birodalomba.² Ez ellen szól azonban, hogy itt nem kerültek elő római városok romjai, de még feliratok sem s hogy nincs itt nyoma római téglapítkezésnek, kivéve az Olt-vonal védelmére szolgáló erődöket, a dunai limes előretolt balparti hídfőállásait és a Dácia felé átmenő utak és víziutak őrállomásait, valamint néhány külső katonai posztot, mint a szeretparti *Pirobodava*-t.³

De különben sem nehéz kimutatni, hogy a nagy oláh síkság nem tartozott a birodalomhoz. A *vectigal Illyrici* vámállomásai például⁴ kihagy-

¹ Bericht über den VI. Intern. Archäol. Kongreß Berlin 1939 (1940), 528 kk., Arch. Ért. 1941, 110 és 272 kk., *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.

² C. Daicoviciu, *Dacia VII–VIII* (1937–40), [1941], 458 Patsch tételének alátámasztása végett arra hivatkozik, hogy a Duna »è considerato da tutti gli autori antichi... come confine meridionale di questaprovincia« (t. i. Dáciáé). Amint közismert, a bánsági hegyek és az Olt közötti sávon Dácia déli határa valóban a Dunára támaszkodott. Erről a folyosóról, amely Kis-Oláhországon keresztül húzódott, joggal beszélhetek az antik írók a Daicoviciu jelezte módon. De az Olttól kelere már külső területek kezdődtek, amelyekkel szemben Dáciát a kettős »limes Alutanus« védelmezte. Ezen a területen a Duna nem volt többé Dácia határa.

³ C. Daicoviciu (i. h. 459) felsorolja mindezen helyeket, amelyeket »quasi-provinciális«-nak tekint. Ilyen átmeneti fázis természetesen nem képzelhető el: vagy provincia, vagy barbaricum !

⁴ Dobó Á.: *Publicum portorium Illyrici* (Diss. Pann. II. 16). 1940.

ják e síkságot és a Duna meg az Olt mentén futnak végig körülölte. Még tisztábban szemlélteti a tényállást az alsómoesiai sereg hadrendje. A szóbanforgó terület nyugati részén ugyanis erős várrendszer húzódott az Olt mentén a Kárpátokig, amelyet később még egy második, valamivel keletebbre előretolt párhuzamos erőssorral is megerősítettek. Délen három légió állt nagyszámú segédcsapattal a Duna déli partján az Olttól a torkolatig, a fontosabb átkelőhelyeken balparti hídfőkkel is biztosítva arcvonalát. Végül pedig északon a Kárpátok szorosait völgyelzáró erősségek és előretolt táborok védték (s a hegygerinceken bizonyára őrtornyokkal megtűzdelt kerítés), mint a dáciai határokat másutt is mindenfelé.

Hogy a nagy oláh síkságot három oldalról ilyen hatalmas csapatösszevonással és erődítményövezettel vették volna körül akkor is, ha ezt nem kényszerítő katonai szükség követelte volna, arra bizonyára senki sem gondol. Annál kevésbé lehetne ezt feltételezni, mert ellenkező esetben ezt az egész készültséget a síkság északi, nyugati és déli határán nélkülözheték volna és Dácia keleti határát egyszerűen a Szeret vonalára össze a moesiai határvédelemmel. Ebben az esetben az egész moesiai dunai front, Galactól az Oltig felsorakozó számtalan erődítményével és táborával, valamint az oltmenti limes és a Déli Kárpátok védelme egyszerre feleslegessé vált volna.

Ha a határrövidítésben rejlő ember- és anyagkímélési lehetőségek ellenére a rómaiak mégis szükségesnek tartották a katonai határzárt a havaselvi sík három oldalán, ennek súlyos oka lehetett. Még pedig csupán egyetlen ilyen ok képzelhető el: az, hogy veszélyes ellenség tanyázott ott, amelyet ily nagyarányú katonai rendszabályokkal, hatalmas erők készenléte által kellett féken tartani.

Azt is meg tudjuk mondani, mely barbár nép került e zsákutcába. Általában azt szokták feltenni, hogy a régi geta és dák népesség élt a császárkorban is ezen a vidéken, de elfelejtik, hogy Róma Augustus óta fegyverrel nyomta vissza a balpartról e nemkívánatos szomszédokat és százezres tömegeket telepített át belőlük Moesiába, hogy ezáltal elszakítsa őket erdélyi rokonaiktól.¹ Es valóban nem is hallunk Dácia elfoglalása után többet dák vagy geta betörésekről Moesiába, de annál inkább szarmata roxolánok portyázásairól. Igaz, hogy eddig azt hitték, hogy e nép a Fekete-tenger északi partján maradt a Krisztus utáni századokban is, de ez a hiedelem csak onnan származott, hogy – mint az antik etnográf-

¹ Alföldi A., *Journal of Roman Studies*, XXVIII (1938), 28.

fiai irodalomban oly sokszor tapasztaljuk – a császárkori auktorok, elavult földrajzi tudósításokat szolgálilag másolva, néhányszor felsorolják a roxolánokat régen elhagyott pontusi lakhelyükkel kapcsolatban is, A valóság ezzel szemben az, hogy Burebista birodalmának összeomlása megnyitotta a szarmatáknak az utat a Duna völgyébe. Kr. u. 20 táján a legnyugatabbra furakodott szarmata törzset, a jazigokat a birodalom betelepíti Magyarországra, úgyhogy Carnuntumtól a Kis-Alföldön és a Duna-Tisza közén, meg a Bánságon át egészen az Oltig ér területük.¹ Patsch ugyan azon a véleményen van, hogy a jazigok területe kelet felé csak a Tiszáig terjedt és hogy a Bánságot, amelyet szerinte a római Dáciába kebeleztek be, csak a provincia feladása után vették birtokukba. E felfogásnak azonban ellene szólnak a következő tények.

Miként az oláh síkságon, úgy a Bánságban is hiányoznak a római feliratok. Az a néhány – de igen csekély számú – feliratos kő, amely Versecen és tőle északra Dentán került elő, csak azt mutatja a többi helyen előkerült katonai téglabélyegekkal együtt, hogy a felső-moesiai támaszpontonról, Viminaciumból Belső-Dáciába vezető életfontosságú út megfelelő módon meg volt erősítve.² Fel kell tennünk, hogy a rómaiak itt éppen úgy, mint a nagy oláh síkságon, a limes előterét nem hagyták megerősítés nélkül. A Marosnak Dácián kívül levő szakaszán is katonai őrállomások biztosították a hajózást és ezen víziútnak a jazigok országán átvezető szárazföldi folytatása Pannonia felé szintén erődökre támaszkodott. Ily megerősített katonai állomások védelme alatt a barbaricumban polgári települések is keletkezhetnek. Egy szegedi felirat kereskedők jelenlétéről tanúskodik, valamint arról is, hogy a Pannoniából Dáciába irányuló császári posta (*vehiculatio*) e ponton, a jazigok földjén állomást tartott fenn.

Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a Bánság déli részének katonai felügyeletét felsőmoesiaie ezredek vették át, akkor ez pontosan megfelel annak, amit a nagy oláh síkságról megállapítottunk: amint Alsó-Moesia csapatai saját tartományuk előterepét őrizték Havaselvén, úgy őrizték a felsőmoesiaie sereg különítményei a maguk előterét a Bánságban, a szomszédos Alsó-Pannonia csapat egységei pedig ugyanígy a Duna-Tisza közén előttük elterülő jazig országrész felügyeletét látták el.³

¹ A részletekről már szóltam másutt: *Budapest Története*. I, 1943, 179 kk.

² Néhány olyan feliratunk is van a Bánságból, amelyeket kastélypark díszül dáciai telep helyéről hurcoltak el.

³ Hogy a Bánság római volt, ezt velem szemben Daicoviciu hiába próbálta bizonyítani (*La Transylvanie dans l'antiquité*, 1938, 93 és különösen Dacia, VII–VIII [1941], 456). Vö. ezzel szemben A. A. és Párducz M., *Arch. Ért.* 1941, 110,

Így bontakozik ki előttünk a római Dácia különös helyzete összes gyengéivel és veszélyeivel: délen Moesiától, nyugaton Pannoniától egy-egy mélyen benyomuló barbár ék választotta el. A két szarmata nép ugyan hűbéres viszonyban volt a római birodalomhoz, királyaikat Róma erősítette meg, földjük három oldalról római erődrendszer közé volt fogva, megerősített támpontok biztosították földjükön át az utat a római posta, az őrzékek és a felügyeletet gyakorló római tisztek számára. De hogy mily veszélyeket rejtett magában e rendszer a jövő szempontjából, arra majd az alábbiakban rövidesen rátérünk.

A Bánságban nemcsak a római telepek hiánya feltűnő, hanem a római Dácia fennállása idejéből származó jazig-szarmata leletek bősége is.¹ Éppen ezért semmi kétség sincs aziránt, hogy a Bánságot valóban a jazigok tartották birtokukban. Havaselvén még nem kutattak roxolán-szarmata leletek után, de azoknak nyomai ott sem hiányoznak.

Nincs rá semmi biztos támpontunk, hogy mely időben nyomultak a roxolánok a jazigok után a Dunamedencébe, csak annyit tudunk, hogy Dél-Oroszországban már régóta utóbbi, velük szoros rokonságban álló törzs nyomába szegődtek s az is ismeretes, hogy Nero korában már Moesiát közvetlen közelből fenyegették. Arrianus egyik adatából kiderül, hogy a szarmaták legnagyobb tömege volt az, amely az Aldunától északra helyezkedett el. Jordanestól pedig, akinek értesülése valószínűleg Dio Chrysostomostól származik,² megtudjuk, hogy eredetileg az Olt vonala volt a jazigok és roxolánok közös határa, amit áttelepítésük egységes terve is tanúsít.³

A. A., Arch. Ért. 1941, 275 kk. Párducz M., Arch. Ért. 1942, 316 kk., Alföldi A.: *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944. Daicovicu legújabbban tett megjegyzése ellen (*Siebenbürgen im Altertum*, 1943, 90, 2. jegyz.) szól D. Tudor is (*Oltenia romană*, 1942, 92 kk.).

¹ Vö. Párducz M.-nak és e sorok írójának az előbbi jegyzetben idézett munkáival.

² Vö. E. Köstlin: *Die Donaukriege Domitians*, 1910, 55.

³ E felfogás ellen Daicovicu, Dacia VII–VIII, 456 k. Ama szövegek, amelyekre tiszteletreméltó ellenfelem velem szemben hivatkozik, a *Historia Augusta* általánosságban mozgó népfelsorolásai, amelyek a roxolánok lokalizációjára nézve semmit sem mondanak. Ime a kérdéses idézetek: V. Marci 22, I: *gentes omnes ab Illyrici limite usque in Galliam conaspiraverunt, ut Marcomanni, Varistae, Hemunduri et Quadi, Suevi, Sarmatae, Lacringes et Burei, hi aliiqum com Victualis, Sosibes, Sicobotes, Roxolani, Bastarnae, Halani, Peucini, Costoboci imminebant...* V. Aurel. 33, 4 (Aurelianus diadalmenetének leírása): *Blemmyes, Axomitae, Arabes Eudaemones, Indi, Bactrani, Hiberi, Saraceni, Gothi, Halani, Roxolani, Sarmatae, Franci, Suevi, Vandali, Germani...* Daicovicu (*Siebenbürgen im Altertum*, 192, r. jegyz. és 196) hajlandó lenne feltenni, hogy

A határmenti szarmata népek elhelyezkedése beleillik Tiberiusnak a dunai határra vonatkozó nagyszabású elgondolásába. Az ütközőállamok sora, amelyeknek hivatása az volt, hogy a germánokat és dákokat az egymástól való egyesüléstől, valamint a dunai provinciáktól távoldartsák, Illyricum határán (nyugatról keletre haladva) Vannius hűbéres állomával kezdődött,¹ amelyhez azután a Duna mentén a jazigok és a roxolánok csatlakoztak. A roxolánok és jazigok közös határa akkor szűnt meg, midőn Decebal elvette az utóbbiaktól Olteniát és a Vaskaputól Vimincium felé húzódó felvonulási utat s e határsávot a jazigok akkor sem kaphatták vissza, amikor Traianus foglalta el Decebal országát. A császár nem is cselekedhetett másképp, hiszen ez a keskeny korridor volt az egyetlen összekötő kapocs a római Dácia és a többi tartomány között. E miatt 107-ben, majd Traianus halála után a roxolánokkal együtt fellázadtak a jazigok Róma ellen, de csak később, Marcus alatt érték el azt, hogy Oltenián keresztül a roxolánokkal a dáciai helytartó külön engedélye alapján közlekedhettek. A Magyar Alföld leletei igazolják, hogy ez az érintkezés déloroszországi árucikkeket és kultúrjavakat közvetített a jazigokhoz.² Feltehetőleg az ellenkező irányban római portékák is jutottak a jazig-roxolán cserekereskedés révén a pontusi területekre.

Persze nehezen érthető, hogyan tűrhették meg Róma Dácia déli és nyugati részén ennyire kedvezőtlenül alakult határokat. Mint valami cérnaszálon ingadozó vízfej, úgy úszott az új tartomány a barbárság tengerében: Erdély nagy természetes erőssége délen csupán a keskeny olteniai földsávra támaszkodott, csupán e törékeny híd kötötte össze Moesiával. Ennek két oldalán pedig, mint a provincia nyakának szegzett két tör, ott fenyegetett a két szarmata nép két oldalt húsába nyomuló földsávja.

a roxolán-jazig szomszédság nem az I. századra, hanem Kr. u. 400 körüli időre vonatkozik, amikor véleménye szerint a szarmaták az elvonuló gótokat Olteniában felváltják és az Olnál beleütköznek a roxolánokba. Ezen utóbbiakat azonban akkor már régen felmorzsozták és hogy Olteniában 400 körül nem lehettek szarmaták, mivel éppen ott volt a hún nagyhatalom központja, másutt már igazoltuk (*Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.). Amint látom, román kollégáinkon kívül a jazig és roxolán telepek elhelyezkedését senki sem vonta kétségbe. Elfogadta pl. Fr. Altheim: *Die Krise der alten Welt*, I (1943), 93 k., 97, A. W. Byvanck: *Gnomon XVII*, (1941), 446., J. Zwicker: *Studien zur Marcussäule* 1941, 16, 20. jz., E. Kornemann: *Gestalten und Reiche*, 1943, 316.

¹ Vö. *Budapest története*, I (1943), 88 k. s különösen 210, 84. jegyz.

² Ld. fentebb idézett kongresszusi beszámoló, valamint Párducz M. tanulmányát: *Az első pontus-germán emlékcsoport legkorábbi emlékei Magyarországon*, 1935, továbbá ua., *A szarmatakor emlékei Magyarországon*. I, 1941 (*Archaeologia Hungarica* 25), az egész további irodalommal.

Nem szabad azonban elfelednünk, hogy e helyzet kialakulásakor a III. század borzalmas erejű germán mozgalmi még az idők méhében szunnyadtak s hogy az ott lakó népek éppen Traianus ragyogó győzelmei révén eléggé meggyőződhettek Rómának a Dunamedencében kialakult túlerejéről, tehát ezek részéről a birodalmat komoly veszély alig fenyegethette. Hogy viszont Rómában ily siralmas határmegvonással beérhették, az bizonyos történelmi előzményekből folyt, melyeket röviden vázolnunk kell.

Augustus – még egyszer emlékeztetünk e fejleményekre – el akarta foglalni a mai Németország nagy részét, valamint Csehországot; a dákok leigázása, amelyre már Caesar megöletése előtt minden előkészület megtörtént, szervesen egészítette volna ki e nagyszabású elgondolást. De a nagy pannoniai lázadás és Varus pusztulása a teutoburgi erdőben elijesztették az öregedő uralkodót hódító szándékaitól, utódai pedig nem eredeti terveinek fonalát vették fel, hanem – az összetört öreg megtorpanását követve – görcsösen ragaszkodtak a már elfoglalt határszéli provinciák megtartásához.

Ennyire defenzív magatartás mellett szóba sem kerülhetett a határnak katonai szempontból kedvezőbb vonalra való áthelyezése, mint aminőt a Dunának kétszer élesen megtört folyása adhatott. Ezért Tiberius – amint már láttuk – a helyzet gyöngeségeit a dunai front elé helyezett ütközőállamokkal próbálta kiküszöbölni. Azt is tudjuk, hogy óvatossági intézkedései egyideig valóban elegendőek voltak egyrészt a markomannok és quádok, másrészt a dákok távoltartására a dunai provinciáktól. E népek azonban a K. u. I. század végén rendkívül megerősödtek s féktelen életerejük áttörte addigi korlátaikat; támadási kedvük csakhamar megbontotta a Duna mellékén kialakult egyensúlyt s az ütközőállamok politikája csődöt mondott. A quádok a jazigokat nyugat felől egészen a Dunakönyökön túl visszanyomták és a császárok kénytelenek voltak a rajnai arcvonal meggyengítésével a Budapest és Bécs közti Duna-szakaszon oly sok csapatot összevonni, mint sehol másutt, hogy a quád nyomást ellensúlyozhassák.

Ugyanekkor a dákok ütőképessége is annyira megnőtt, hogy az Aldunánál tanyázó roxolánok nem tudták s nem is akarták őket továbbra visszatartani. Szerencse volt még Rómára nézve a jazigokkal való halálos ellentétük, mely lehetetlenné tette az összes dunai barbárok egyesülését a római birodalom ellen. Ily körülmények közt Traianus elhatározta, hogy a dákokat megrendszabályozza, s mikor az első háborúban aratott nagy győzelmei sem voltak képesek harci kedvüket megtörni, kifüstölte őket Erdély sásfészkéből és nemzeti létüknek véget vetett. A jazig és

roxolán ütközőállamok egyelőre megmaradtak, minden oldalról római határőrséggel körülvéve, de nem lehet kétséges, hogy a hódító szándékú Traianus előbb-utóbb bekebelezte volna őket, hiszen az új provinciának Illyricummal való összeforrását akadályozták. Ekkor azonban hirtelen reakcionárius fordulat állott be Róma határpolitikájában. Traianus utódja, Hadrianus teljes határozottsággal szembefordult elődje imperializmusával és legszívesebben az oly nagy áldozatokkal megszerzett Erdélyt is feláldozta volna, nemhogy folytassa az uralt területek növeledését.

Hadrianus igazi kultúrember volt és mégis rövidlátó elgondolása a dunai határt illetőleg már a római látókör hangtalanul közelgő elködösödését jelenti. Ez egyébként is jelentkezik: főleg az irodalom és művészet mutatják meg nekünk ebben a békekesség napjától bearanyozott korszakban a kultúra hanyatlásának első, eleinte szerény, majd ijesztő hirtelenséggel növekvő tüneteit. Politikai téren e színvonnalsüllyedés megnyilvánulásai csupán káros következményeikben válnak számunkra megfoghatóvá. Úgy látszik például, hogy a császári helytartók nem igyekeztek már közvetlenül tájékozódni a szabad Germania népeinek erőviszonyairól úgy, mint az I. század kiváló vezéregyéniségei; ellenkező esetben tudniillik látniuk kellett volna a közelgő veszélyeket.

A közel húsz évig dühöngő szvéb-szarmata háborúk azután nagyon is kézzelfoghatóan feltárták e szűklátókörű megtorpanás hibáit. A békeséges érületű filozófus-császár, Marcus kénytelen volt Augustus eredeti elgondolásához visszatérve, megszállni az Északi Kárpátok ívét Csehországgal együtt, azzal a szándékkal, hogy *Marcomannia* és *Sarmatia* néven két új provinciát alakít belőlük. Húsz-húszezer főnyi megszálló csapat szilárdan kezében tartotta már ezeket a területeket, állandó jellegű erőd- és egyéb építkezésekkel készülve a végleges berendezkedésre. Ezen intézkedések logikus folytatása, sőt a belőlük folyó első lépés lett volna a nagy oláh síkság elfoglalása.

De Marcus meghalt, mielőtt befejezhette volna művét s berendezhette volna az új provinciákat. Léha fia, Commodus könnyelműen oda dobta atyja sokéves erőfeszítéseinek gyümölcsét: visszavonta a quádok, markomannok és jazigok földjéről a helyőrségeket s ezzel örökre lezárult annak a lehetősége, hogy a Duna veszélyesen megtörő, katonailag értéktelen vonala helyett a Kárpátok gerince és Csehország sziklabástyája védje a birodalmat a germán néptenger zajlásától.

A moesia helytartók 200 körül szemet hunytak felette, amikor a balparton a dákokkal rokon karpok, majd a Pontus északi partjaihoz levonult germán törzsek felmorzsolták a roxolánokat, amely végzetes folya-

matról semmi forrásadatunk sincs, csak következményeiből világlik ki ez. Róma megelégedett azzal, hogy az Olt-limestől keletre egy második, párhuzamos erődvonalat építsen ki, hogy e népek folyton meg-megújuló hullámverését biztosabban megtörje. De ez már édeskeveset használt. Mint valami tölcséren keresztül, úgy áradt a keleti germánok özöne a Dácia és Moesia közti térbe: roxolánok helyett gótok és karpok tolongnak az oláh síkságon s kedvük szerint törnek be e két provinciába. A nagy hídfőállás, Dácia helyzete ezzel állandóan súlyosbodik, míg végre az egész nagy előretolt bástya elsüllyed a barbár áradatban. Nézzük, hogy történt ez.

VII.

Dácia sorsát elsősorban az imperium általános stratégiai helyzete pecsételte meg. Ismeretes ugyanis, hogy a római haderő a II. század óta – tisztán defenzívára beállítva – a rengeteg hosszúságú határvonal esendőre csupán; súlyosabb támadás esetében csak más frontszakaszoktól elvont erők állnak rendelkezésre nagyobb szabású katonai akciók végrehajtására; valamint az is tudott dolog, hogy Marcus óla, amikor e vékony kordont az Euphratesnél és a Dunánál átszakítják, a római határvédelem nem tudta többé erejét összeszedni. Elviselhetetlenül erős az ellenség koncentrikus nyomása Severus Alexander (222–235) óta. Most már nemcsak az újjászületett perzsa hatalommal kell szembe szállni, nemcsak a frissen megérkezett keleti germánok betörései és a régi szomszédnépek portyázásai ellen kell védekezni, hanem gondoskodni arról is, hogy a rajnai germánokat megfékezzék és az északafrikai törzsek támadásait is elhárítsák. Mindenfelé felébredt tehát köröskörül a határmenti népek harci kedve s ez nem is szorítkozott a szárazföldre. 156-tól megkezdődnek a keleti germánok flottatámadásai a Pontus északi partjáról Kis-Ázsia ellen, nyugaton pedig frank kalózok veszélyeztetik a Földközi-tenger partvidékét; a hadiflotta pedig gyenge volt ily feladatok megoldására. A római haderő hihetetlen megpróbáltatásaira az ellencsászárok egymást érő felkelései alkalmával szükségessé váló csapatösszevonások tették fel a koronát, melyek a barbár népmozgalommal együtt elviselhetetlen nyomást gyakoroltak a határvonalra, illetve folyton elvonták az erőket onnan és szabaddá tették a prédaéhes szomszédok útját.

Mindezen csapásokat legjobban a határvédelem sínylette meg s csak az erők legmesszebbmenő kímélésével lehetett egyszerre ily sokféle védekezni. Nemcsak arról kellett lemondani, hogy a külső és belső ellenséget

egyszerre intézzék el, hanem felmerült bizonyos előretolt támaszpontok feladásának kényszere is, hogy a belterületeket annál eredményesebben lehessen védelmezni. A frontrövidítés, vagyis a határvonalak terjedelmének csökkentése elkerülhetetlenné vált. Mivel azonban az antik fel-fogás makacs szívósággal ragaszkodott a folyóhatár mélyen beidegződött képzetéhez, adva volt már előre is, hogy a Duna balpartján levő nagy, előretolt állásokat kell mindenekelőtt feladni, tehát a Rajna és a Duna szögét védő *agri decumates*-t és az alsódunai provinciák nagy hídfőjét, Dáciát. Amint ismeretes, a fentebb vázolt borzalmas megpróbáltatások a III. század közepén érték el tetőpontjukat. Most már áttérhetünk arra, hogy ezen események keretében miként érett meg Dácia tragédiája.¹

Már Philippus és Decius alatt annyira tönkreteszik Dáciát a folyton megismétlődő rablóhadjáratok, hogy a pénzforgalom hirtelen egészen összezsugorodik.² Alig tudjuk ezentúl a nyomát felfedezni nagy ritkán a leletekben s javulás nem is állott már be e téren: a provincia rendes élete nem tért vissza többé. Sőt úgy látszik, Dácia már a két említett császár idejében területi veszteségeket szenvedett: az Olt-limes előtti előretolt erődsorozat összeomlott és a megszálló csapatokat az Olt-vonalra vonták vissza.³ Mindennek be kellett következnie, bár Philippus nagy erőfeszítéseket tett Dácia megmentésére⁴ s Decius is mindent latba vetett, hogy a gótokat és a karpokat⁵ az országtól távoltartsa. Deciusnak és seregének katasztrófája után is nem egyszer megpróbálták a következő két évtized-

¹ A következőkben megismételjük »*A gót mozgalom és Dácia feladása* (kny. az Egyet. Phil. Közlöny 1929–30. kötetéből) c. tanulmányunk egyes részleteit, valamint oly gondolatokat, amelyeket a *Cambr. Anc. Hist.* XII, (1939) 150 kk. lapjain valamivel bővebben adtunk elő.

² Ld. az utolsó pénzleletek összeállítását s az ezekből adódó eredményeket *A gót mozgalom* stb. c. dolgozatomban (31 kk., 63 kk.). M. Macrea ellenvetéseiről (Anuarul Institutului de Studii Clasice, III, 1936–1940, 286 kk., átvette C. Daicovicu: *Siebenbürgen im Altertum*, 1943, 167) vö.: *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.

³ V. Christescu, *Istros I* (1924), 73 kk.

⁴ D. Tudor, *Bul. Comisiunii Momim. Ist.* XXXI (1938), 89 kk. és *Germania*, XXV (1941), 239 kk. – A gótok által tönkretett Dunadelta környéki város, *Histria* Philippus utáni újjáépítésének dátuma pontosan nem állapítható meg, vö. S. Lambrino, *Revue des Études Latines*, XI (1933), 457 kk.

⁵ Lactantius: *De mort. persec.* 4, 3: *Nam profectus adversum Carpos* (t. i. Decius) *qui tum Daciam Moesiamque occupaverunt*. Más források hallgatnak a karpokról és csak a gótokat említik, mindazonáltal mindkét népnek része volt a római Dácia elpusztításában (vö. még CIL III 1054). Deciusnak Dácia felszabadítására irányuló erőfeszítéseiről ld. *A gót mozgalom* stb. 32 kk.

ben Dáciát az ellenségtől megtisztítani, sőt nem egy ízben győzelmet is arattak a pusztító hadakon. Így nem áll helyt az, a Gallienus által félretolt szenátus gyűlöletét tükröző célzatos beállítás, hogy Gallienus bűne volt Dácia elvesztése;¹ annál biztosabb viszont, hogy 258 körül az *egész* birodalom katasztrofális helyzete végveszedelembé sodorta ezt az előretolt sziklabátyát.

Gallienus tehetetlen atyját és uralkodótársát, Valerianust a Fekete-tengeren áthajózó keleti germánok váratlan kisázsiai dúlásai és a perzsák pusztító betörései teljesen megbénították.² Fia ismét azon választás elé került, hogy vagy a frankok és társaik ellen vezeti haderejét, kik elárastották a rajnai Germániát és Galliát, vagy pedig a dunai országokat szabadítja meg támadóiktól: mindkét feladat egyidejű megoldására többé nem volt erő. Gallienus az első lehetőséget választotta. A dunai limes helyőrségének egy részét, valamint a nemesfémkészletet és a viminaciumi állami pénzverde felszerelését magával vitte Kölnbe.³ Így a dunai országok hathatós védelem nélkül maradtak s nem csoda, hogy az ottani népek körében nagy volt az elkeseredés. Ezen utóbbi magyarázza azt is, hogy az Illyricumban maradt csapatok a Valerianus elfogatását követő zűrzavarban (260 nyarán) két ellencsászárt emeltek egymásután pajzsukra és hogy a következő évben egy harmadikhoz, a keletről errevonuló Macrianushoz csatlakoztak, hogy általa segíthessenek magukon. Gallienust azonban nem sikerült a trónról letaszítaniuk s lázadásaikkal csak tovább sorvasztották a birodalom életerejét.

Ugyanezen eredményhez vezetett Nyugat-Európa elszakadása valamivel a 261. évkezdeté előtt.⁴ Az *agri decumates* gazdátlan föld lett akét ellenfél között, akik a betolakodó idegenek kiszorítása helyett két ellenséges táborra hasították a birodalomnak már amúgy is eléggé kimerült nyugati felét. Mivel nem sikerült egyik félnek sem megsemmisítenie a másikat, ez a meghasonlás jelentős erőket kötött le másfél évtizeden keresztül a gall-itáliai határvidéken, még pedig oly erőket, amelyekre másutt égető szükség lett volna. A galliai ellencsászárok a rajnai germánokat zsoldjukba fogadták, a helyett, hogy harcoltak volna ellenük és Gallienus is megalkudott kényszerhelyzetében nem egy törzsükkel.

¹ Gallienus megítélésére vonatkozólag Id. *Cambv. Anc. Ilist.* XII, 1939 229 kk.

² Részletesebben: A, Alföldi, Berytus, IV (1937), 41 kk., V (1938), 47 kk.

³ Vö. *A gót mozgalom*, stb. 36; a viminaciumi pénzverde tehát nem Lyonba, hanem Kölnbe került, vö. G. Elmer, *Bonner Jahrbücher* CXLVI (194¹), 1 kk.

⁴ Ezen események időrendjét a *Journ. Rom. St.*-ban (XXX., 1940, 1 kk.) tisztáztam.

Magától értetődik, hogy ez az általános összeomlás az exponált helyzetű Dáciát inkább sújtotta, mint bármely más provinciát. Az ellenségnek nem volt nehéz dél felől dunajobbsparti hadászati támpontjától elvágnia s egyébként is minden oldalról ki volt téve az ellenséges szomszédok közvetlen támadásainak. Amint már jeleztük, a bajok főforrása itt a csapatok elvonása volt. Azáltal nőtt ez végzetes csapássá, hogy most már nem volt elegendő rövid időre s bizonyos hadi feladatok céljaira bizonyos csapategységeket kötelékükből elvonni. Most oly elvi jelentőségű átcsoportosítást kellett a birodalom egész haderejével végrehajtani, hogy a határvédő csapatok új, legjobb emberanyagát elvonva, ebből a front mögött állandóan készenlétben álló új hadserget szervezzenek, amely a minden világtáj felől fenyegető támadásokkal bármikor szembeszállhatott.

Ezen átcsoportosítási folyamat már Philippus alatt megkezdődött. Gallienus, ki azt nagyszabásúan továbbfejlesztette,¹ szakított azzal az elgondolással, hogy a határvonalra sűrítse az összes katonai alakulatokat. Amikor annyiszor áttörték a kordont a barbárok és oly sokszor garázdálkodtak már a belső tartományokban is, napnál világosabb lett e II. századi elgondolás csődje. Az összetört limes mögött a provinciák a birodalom szempontjából most már csak Itália hadászati előterepének szerepét játszották s így e császár az Alpokat tette meg a védelem gerincévé. Részint e hegycsoport mögött, Észak-Itália nagy hadiközpontjaiban vont össze csapatokat, részben pedig az Alpok előterében a legfontosabb stratégiai pontokon új táborokat építtetett, hogy az ellenséges lökéseket még a félsziget kapui előtt felfoghassa. Hasonló, bár kisebb arányú intézkedésekkel igyekeztek Görögországot is megvédeni.

Ez az új, mélyen tagozott hadrend az addig sohasem látott méretű háborús tevékenység közepette lassúnak és nehézkesnek bizonyult legionárius gyalogság helyett Gallienus új, Milánóban állomásozó, százszor mozgékonyabb lovasseregére támaszkodott, melynek a zömét észak-afrikai mór dobólándzsások és dalmata könnyű lovasok szolgáltatták. De gyalogság is kellett a mozgóháborúban és ezért az említett új táborokban az Alpok mindkét oldalán a legiók legjobb legénységéből kikülönített zászlóaljok várták, hogy akármely irányban előredobják őket. Az ilyképpen meggyengített határvédelmet már csak egy kockázatos, de pillanatnyilag bevált eszközzel lehetett valamennyire megjavítani: több helyen egész barbár törzseket telepítettek a limesre, akiknek átadták egy-egy frontszakasz őrizetét.

¹ A következőkhöz ld. *Cambr. Anc. Hist.* XII. 208 kk.

Dáciából, mint láttuk, nemcsak különítményeket vontak el, hanem a csapatok zömét is;¹ fel kell tehát tennünk, hogy itt is a kényszerűség hatása alatt idegen népeknek adták át a határ egyes szakaszait. Nincs ugyan hír arról, hogy melyik rablóból csináltak pandúrt; lehet, hogy a karpokból. Mindenesetre tény, hogy néhány évtized múlva már a gótok fészkelték be magukat Erdély hegyei közé.

A hadügyek e hatalmas átszervezése folytán Gallienus 261 óta ura volt a helyzetnek. A 267–9. évek nagy gót betörései már nem dönthették oly anarchiába a világbirodalmat, mint a 253–60. évek csapásai.² Közvetlenül a gótok visszaverése után elül a barbárság zajlása a határok körül; az imperium, óriási szenvedések és áldozatok árán, kezd egy háborús felfordulásban eltelt félszázad zűrzavarából kilábalni. Ez a konszolidáció azonban még súlyosabb áldozatokat követelt s tudjuk, hogy ennek elsősorban Dácia fizette meg az árát.

256-ban még veretnek Dácia számára Viminaciumban autonom aprópénzt,³ 256 és 258 közt még állítanak e provincia belsejében feliratos köveket katonai hatóságok és polgári közületek, de ennél későbbi feliratunk már nincs.⁴ Hogy a római élet beteg érverése még lüktet, azt a rendkívül megcsappant, de helyel-közzel még kimutatható pénzforgalom bizonyítja.⁵ De a feliratok megszűnése nem lehet véletlen, még akkor sem, ha 1–2 még előkerül az idők folyamán. Ez a sötétségbe borulás

¹ Vö. Alföldi, *A gót mozgalom*, stb. 37 kk.

² *Cambr. Anc. Hist.* XII, 212 kk.

³ Vö. *A gót mozgalom*, stb. 35 kk. A kronológiához: G. Elmer, *Numismatičar* II (1935), 35 kk., és *Num. Zeitschr.* 1935, 35 kk., K. Pink, *Num. Zeitschr.* 1936, 26.

⁴ Vö. *A gót mozgalom*, stb. 37. Etruscilla porolissumi felirata, amelyet később még építőanyagként használtak s amelyet C. Daicoviciu közölt (Dacia, VII–VIII, 1937–40 [1941], 328 kk.), a fiatalabb fiú Augustus-címe miatt 251 május vagy június havából származik; a második felhasználás ideje tehát 251 és 271 közé esik. Daicoviciunak a potaissabeli palmyrai cohors feliratának datálására vonatkozó feltevése hibás, vö. *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.

⁵ Ld. összeállításomat: *A gót mozgalom*, stb. 31 kk., 63 kk. Néhány kisebb kiegészítést közöl M. Macrea, *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, III (1936–40), 283 kk., sajnos a kérdéses darabok pontos leírása és modern kronológiai meghatározása nélkül. Elmélete, amely szerint a dáciai pénzforgalomban 271 után mutatózó cezura csak azzal volna magyarázandó, hogy az értékét veszített inflációs pénzt nem szívesen fogadták el, illetve a forgalomból kirekesztették, alapjában véve elhibázott; az összes többi provinciában soha annyi érmekincset nem ástak el, mint a Dácia feladását megelőző és követő évtizedekben. Ha Dáciában 271-ben a római pénzforgalom egyszerre megszűnik, ez a provincia kiürítésének természetes következménye. Vö. még D. Tudor: *Monete romane din Sucidava* (kny. Arhivele Olteniei, XX, 113–8, XXI, 1941–2, 119–22, és u. az: *Oltenia Romană*, 1942, 61 kk. Ellene C. Daicoviciu: *Siebenbürgen im Altertum*, 169, 1. jegyz.

nem egyéb, mint a növekvő anarchia tükörképe, amelyet a germán-karp betörések idéztek elő.

Már láttuk, hogy a jövevények Dáciában azért érvényesülhettek oly könnyen, mert a megszálló csapatoknak jelentékeny részét elvitték a provinciából. Már azok között a *vexillatio*-k között, amelyeket Philippus óta Észak-Itáliában vontak össze, ott vannak a két erdélyi légió különítményei,¹ valamivel később magukat a légiókat is elvitték Dáciából. Valamelyik közvetlenül 261 után következő évben Dácia déli kapujában, Mehádiánál találjuk a *XIII. gemina* legió parancsnokát – biztosan ezredével együtt, mely 260-ban részt vett egymás után Ingenuus és Regalianus lázadásaiban, de újra visszapártolt megveretésük után Gallienushoz.² Majd kisvártatva Dácia mindkét légiója Pannoniában jelenik meg, ahol a Dráván át Itália felé vezető hadi utat őrzi. Poetovioi építkezéseiknek maradandó és fényűző kivitele igazolja, hogy itt-tartózkodásuk állandóbb jellegű volt.³

A polgári csapatok elvonulása s esetleg velük együtt az auxiliáriusok egyrészéé is kaotikus állapotokat teremthetett, melyeket a Gallienus-ellenes szenátori történetírók úgy tartanak számon, mint a provincia végleges elvesztését (*amissio Daciae*).⁴ Pedig arra, hogy Dáciát végleg odadobják a barbárság martalékának, még mindig nem gondolt senki. Még 270-ben is oly pénzsorozatot bocsát ki a milánói állami pénzverde, mely hirdeti, hogy az *imperium Romanum*-ot az akkori zűrzavarból a *genius Illyrici* fogja kivezetni, amely állammentő szellemnek Pannonia mellett 'a boldog Dácia' a letéteményese. De a *Dacia felix* képtípusa egyszerre elmarad,⁵ ami nem lehet véletlen. Más források elárulják, hogy Dácia sorsa hirtelen tragikus fordulatot vett és az udvari propagandának ezért kellett elnémulnia Dácia boldogságára tett célzásaival.

Aurelianus uralkodásának kezdetén vagyunk. Először a vandálokat veri ki Pannoniából, mindjárt utána a juthungokat Észak-Itáliából s

¹ *A gót mozgalom*, stb. 40 kk.

² Ld. megjegyzéseimet: *A gót mozgalom* stb. 41. kk. és *Numismatic Chronicle*, 1929, 218 kk.

³ Vö. *A gót mozgalom*, stb. 43 kk. Ld. még *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*.

⁴ Az adatok az elveszett császári életrajzsorozatból származnak. Aur. Victor, *Caes.* 33, 3: *amissa trans Istrum, quae Traianus quaesiverat*. Eutrop. *Brev.* 9, 8: *Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, tum amissa*. Oros. *VII* 22, 7: *Nam Dacia trans Danuvium in perpetuum aufertur*, stb. C. Daicovicu felfogásával szemben (*Siebenbürgen im Altertum*, 1943, 176 kk.) vö. *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.

⁵ *A gót mozgalom*, stb. 45 kk.

máris készülnie kell a palmyrai királyné, Zenobia ellen,¹ aki II. Claudius halálakor érkezettnek látta az időt, hogy Rómától elszakadjon; csapatai máris megszállták Kis-Ázsiát és elfoglalták Egyiptomot.² De Aurelianus nem távozhatott addig Keletre, amíg a dunai tartományokat meg nem tisztította a területükön dúló barbároktól.

271 tavaszán először Moesiából és Thráciából söpörte ki a portyázó hordákat,³ majd átkelt a Dunán, behatolt Dáciába és több nagy csatában megverte a gótokat, akiknek vezére, Cannabaudes szintén a csatatéren maradt s az egész provinciát megtisztította tőlük.⁴ Mily hatalmas volt a császár sikere, az eléggé kitűnik abból a körülményből, hogy ezután egy emberöltőn keresztül nem merészeltek a római birodalomra támadni a nyugati gótok.⁵

Annál meglepőbb, hogy a nagy hadvezérnek a körülmények kényszerítő hatása alatt mégis arra kellett határoznia magát, hogy az oly nagy erőfeszítéssel visszaszerzett provinciáról végleg lemondjon, *desperans eam posse retineri*. Ennek a végzetes lépésnek magyarázata az akkori vég-sőkig feszült helyzetben rejlik. Zenobia ugyanis lehetetlenné tette Itália gabonaellátását Róma nagy élesztárának, Egyiptomnak elfoglalása által és ezért Aurelianus pillanatig sem halaszthatta el a hirtelen felduz-zadt palmyrai nagyhatalom letörését; az örök Városnak és az anya-orzágnak nem volt szabad kiéheznie. Már pedig a dunai katonaság nélkül keletre hadat vezetni nem lehetett, hiszen hosszú idők óta ezek képezték minden katonai vállalkozás magvát, amikor a keleti határ veszélyben forgott s egyébként is most, Nyugat-Európának a gall császárok alatt való elkülönülése következtében az egyetlen erő ez volt, amelyet ily fel-adataira igénybe lehetett venni. Véletlenül közvetlen tudomásunk is van

¹ A szóbanforgó események időrendjére nézve ld. megjegyzéseimet a Kazarow-émlékkönyvben (sajtó alatt).

² Ld. Alföldi A.: Berytus, V (1938), 47 kk.

³ Az események rendje kitűnik a Vita Aureliani 22, 1–2 részletéből: *contra Zenobiam... iter flexit, multa in itinere ac magna bellorum genera confecit, nam in Thraciis et in Illyrico occurrentes barbaros vicit. Gothorum quin etiam ducem Cannabam sive Cannabauden cum quinque milibus hominum trans Danuvium interemit*. Hogy ezen hadjáratok alkalmával a karpokat is legyőzte, bizonyítja *Carpicus maximus* mellékneve, melyet már 272-ből ismerünk (CIL III 7586).

⁴ Vita Aur. 22, 2 (idéztük az előbbi jegyz.-ben). Eutrop. IX 13, 1: *Is quoque Gothos strenuissime vicit. Romanam dicionem ad fines pristinos varia bellorum felicitate revocavit*. Oros. VII 23, 4: *expeditione in Danuvium suscepta Gothos magnis proeliis profligavit dicionemque Romanam antiquis terminis statuit, inde in orientem conversus Zenobiam... in potestatem redegit*. Jord. Rom. 290.

⁵ Ammian. XXXI 5, 17: *per Aurelianum, acrem virum et severissimum noxarum ultorem pulsi per longa saecula siluerunt immobiles*.

róla, hogy Zenobiát a dalmáciai lovasság mellett valóban moesiai, panonniai, noricumai és raetiai csapatok győzték le.¹

A kimerült és a barbár betörésektől állandóan fenyegetett Illyricumból viszont nem igen leheteti másképp elvonni ily nagy erőket, csak ha a reájuk bízott frontot erősen megrövidítik. Aurelianus elhatározta tehát az amúgy is alaposan megviselt Dácia feladását, hogy ezáltal a megfelelő haderőt felszabadítsa. Ezért mindjárt a gótokon aratott győzelme után hozzálátott ahhoz, hogy a még Dáciában levő csapatok maradványait és az egész lakosságot a hadsereg védelme alatt áttelepítse Moesiába és Thráciába. Ezekből a provinciákból egy sávot kihalászott s azt új Dácia néven az Erdélyből kivont embertömegek rendelkezésére bocsátotta. A traianusi Dácia mindkét régi légióját az aurelianusai Dácia dunajobbparti limesére helyezte és Serdica-ban, a mai Szófia helyén nagy állami pénzverdét nyitattatott az új provincia jelentőségének alátámasztása végett.

A régi keretek felújítása a jobbpartra vándorolt dáciai rómaiság számára világosan megmutatja, mily nagyarányú és mily alaposan előkészített akció volt az, amellyel Aurelianus a dáciai romanizmust a maga egészében átültette a Balkánra. Ilyen eset nem is fordult elő az egész császárkorban még egyszer, hogy t. i. egy uralkodó önkéntes elhatározásából kifolyólag tépte ki egy területen a romanizmus gyökereit és plántálta át máshová azokat. Ily alapos és céltudatos eljárás mellett nem csoda, hogy 271-től kezdve a dáciai romanizmus életjelei egyszerre megszűnnek.

A békés jólét Dacia Traiana-ból már Marcus idején eltűnt, a sokéves háborúk pusztításainak következtében; a III. század rendkívül számos és súlyos barbár támadása, dák és germán szomszédok részéről, a polgári életformát tökéletesen tönkretette.² A módosabb elemek délreszivárgása már ekkor megkezdődhetett és állandóan fokozódhatott. Egyszerűbb emberek is menekültek, ha tudtak, mint Galerius anyja, aki *infestantibus Carpis* hagyta ott szülőföldjét. De a romanizmus létalapja akkor rendült meg igazán, amikor a csapatokat Philippus óta, az ország állandó fenyegetettsége ellenére, elkezdik apasztani, majd amikor Gallienus azoknak jelentékeny részét Dácián kívül használja fel. Arról pedig, hogy Aurelianus szisztematikus kiürítése által hogyan vágta el örökre a traianusi provincia rómaiságának életereit, egészen hű képet adnak a IV. század közepén keletkezett és számunkra elveszett biografikus császártörténeten alapuló kompendiumok. *Provinciam Daciam* – írja Eutropius –

¹ Zosim. I. 52, 3.

² Szükségesnek látszott a következőkben megismételni *A gót mozgalom* stb. c. dolgozat néhány kisebb részét.

quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia desperans eam posse retineri, abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit. Ezt a helyet a *Historia Augusta* kompilátora is kiírta Eutropiusból és rövidebb fogalmazásban más források (Rufius Festus, Iordanes, Syncellus stb.) szintén megőrizték.¹

VIII.

Most a lakosság kiköltöztetése után keletkezett erdélyi helyzetre kell figyelmünket irányítanunk. Mint ismeretes, felételezték, – Aurelianus teljes és gyökeres kiürítési intézkedései ellenére² – hogy Dácia romanizmusának egyes maradványai mégis tovább éltek Erdély földjén s belőlük lettek a román nép ősei. E feltevéshez azonban minden forrás-szerű alap hiányzik.

Amint a katonaság Dácia földjét elhagyta, természetesen eltűnt a római élet alapfeltétele, a közbiztonság is. Hogy általában mit jelentett a provinciális hadsereg távozása, azt E. Ritterling³ találóan szemlélteti:

¹ A forráselemzéshez ld. *A gót mozgalom* stb. 26 kk. Hogy a *Historia* szerzője Eutropiusból másolt, azt egyesek, pl. N. H. Baynes (*The Historia Augusta*, 1926) és E. Hohl (*Klio* XXVII, 1934. 149 kk.) tagadják. Az ellenkező nézetet osztja velem együtt W. Hartke: *Geschichte und Politik im spätantiken Rom* (*Klio*, Beiheft 45), 1940, 8 kk. Figyelemreméltó E. Norden utalása (*Alt-Germanien*, 1934, 27, 5. jegyz.), amely szerint a *Hist. Augusta* kompilátora saját nyelvhasználatának megfelelően cserélte fel az eutropiusi *intermisit* igét *reliquit*-tel. – C. Daicoviciu (*Siebenbürgen im Altertum*, 1943, 172 kk.) semmi újat nem mond. – Jordanesnak a *Hist. Aug.*-tól való függőségére nézve vö. E. Hohl, *Klio* XXXIV (1941), 264 kk. és *Rheinisches Museum* XCI (1942), 164 kk., W. Ensslin, *Rhein. Mus.* XC (1941), 1 kk. – A latin auktoroknak bizánci szerzőkkel való összefüggéséről vö. Alföldi A.: *Cambr. Anc. Hist.* XII, 721 kk. és Kazarow-émlékkönyv (Sofia, 1944, sajtó alatt).

² A Vita S. Severini 44 nyomán ismeretes eset a parti Noricum romanizált lakosságának a rugiak által való elköltöztetéséről az V. sz. vége felé nem nyújthat analógiát Dácia kiürítéséhez, amint C. Daicoviciu vélte (*Siebenbürgen im Altertum*, 185 kk.). A késői V. században ugyanis a romanizált lakosságra minden nyugati provinciában ugyanaz a bizonytalanság várt, ugyanaz az elkeseredett harc a pusztá életért, mint saját hazájában; persze hiányzott Aurelianus hatalmas serege is egy nagyszabású evakuáció lebonyolításához. – A III. század és a korai középkor viszonyai közti alapvető különbséget *A gót mozgalom* stb. 50 kk. világítottam meg, vö. még alább és *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944. Az elhagyott *agri decumates*-en lefolyó történeti processzus szintén teljesen eltér a kiürített Dácia viszonyaitól, vö. E. Norden: *Alt-Germanien*, 1934, 37 kk.

³ E. Ritterling, *RE.* XII, 1346.

»Diese Änderung ist aber nicht, wie in früheren Zeiten, als die Verlegung einer Garnison von einer Provinz in die andere aufzufassen, sondern als die Verpflanzung eine militärisch organisierten Grenzbövelkerung mit Einschluss ihres über des ganze Land ausgedehnten Anhanges von einem Siedlungsgebiet in ein Anderes.«

S ez még nem volt minden. A birodalom közigazgatási szervezete nem tért vissza sohasem s vele együtt eltűntek a falvak és városok helyi hatóságai is. A kereskedelem és az ipar nem működött többé s megszűnt a római életforma minden más előfeltétele is, az addigi kenyérkereseti lehetőségekkel és minden megszokott életkörülménnyel együtt. Így az a tény, hogy Dáciában egyetlen római településnek sincs középkori folytatása, egyáltalában nem meglepő: még e települések neve is örökre elpusztult.

Persze megpróbálták, az antik helységnevek teljes hiánya ellenére is, e téren bizonyos kontinuitást feltételezni. Daicoviciu például¹ arra hívja fel a kutatók figyelmét, hogy a korai középkori »barbár«, valamint későrómai és bizánci eredetű tárgyakat és pénzleleteket, amelyek az ő véleménye szerint is nemrég Dáciába jött bevándorlókéi lehettek, mindig oly helyeken találták, amelyek a római korban lakott területek voltak. »Ist das nicht ein Beweis für die Kontinuität eines Lebens, das einzig und allein in politischer Hinsicht unterbrochen wurde?« – kérdezi ő. Kétségtelen azonban, hogy valamennyi ilyen lelet azon népeknek jellegzetes hagyatéka, amelyek Erdélybe a népvándorlás évszázadaiban befészkeltek magukat. Miért ment akkor veszendőbe – kérdezhetjük joggal – valamennyi dák és római település emléke, ha a romanizált lakosság telepeit mégsem adta fel?

Egyébként is arra is szoktak hivatkozni, hogy Erdélyben nem a városi, hanem a falusi lakosság maradt meg. Daicoviciu szerint:² »Mais la vie, dans les villes, ne dura pas longtemps... La population d'origine romain demeurée en Dacie surtout paysanne, il en faut donc chercher les traces à la campagne, dans les hameaux et les fermes isolées, comme à l'époque préromaine. Ici l'on était plus à l'abri des vexations des bandes barbares que dans les villes situées le long des grandes routes. Telle est aussi la cause pour laquelle les noms des villes ne nous ont pas été gardés.« Daicoviciu azonban elfeledi, hogy a Balkánon, ahol a román vándorpásztorkodás életformája kialakult és mind a mai napig virágzik, a római városnevek sok esetben megmaradtak. Már az Alduna déli part-

¹ *Siebenbürgen im Altertum*, 222.

² Vö. C. Daicoviciu, *Le problème de la continuité*, 1940, 33.

ján is egykor fontos városok antik neve ötlük szemünkbe s még inkább áll ez a Balkán-hegységtől délre eső területre.

Ami a nehéz időkben a 'hegyekbe való menekülésnek' a román nemzeti ideológiába mélyen begyökerezett gondolatát illeti, ez nem antik jellegű feltevéseken és tapasztalatokon alapul. A hegyi vándorpásztorok életformája ugyanis nem máról-holnapra alakult ki. A római birodalom dunai provinciáinak falusi lakossága egyáltalában nem volt a várostól elszigetelve: terményeit városokban értékesítette. A havasi legelők pásztorgazdasága, amelyet gazdag bérlők (*conductores pascui*) irányítottak városi polgárságtól épp úgy nem volt független, mint a kis majorok sem, amelyek különösen a III. század válságai közt a városi polgárságnak módot nyújtottak arra, hogy a pénz elértéktelenedésével a *villae rusticae*-ban folytatott önellátó háztartásra támaszkodva szálljon szembe. A barbárok elől menekülhettek tehát rövid időre a hegyekbe, de a városi kultúrától nem lehetett elszakadni.

Ahhoz, hogy a rómaiak feladják városi életformájukat, hosszú, szenvedésekkel teli keserű korszak tapasztalatai kellettek. A Balkánon ugyanis, ahol germán, török és szláv népek rablóhadjáratai a városokat szinte kalitkává tették, amelyben a zsákmányra és emberfogásra egyaránt éhes támadók áldozataikra bizton rátaláltak, a nélkül, hogy Bizánc segítséget nyújthatott volna, a hegyekbe való menekülés maradt a romanizált lakosság számára az egyetlen kiút élete megmentésére.

Persze, aki az antik világnak e problémáját a mai viszonyokból kiindulva apriorisztikus visszakövetkeztetések révén hajlandó megoldani s aki a románságnak az újkori Erdélyben való jelenlétét – tudatosan vagy tudattalanul – e nép őslakos volta mellett tanúskodó bizonyíték-ként fogja fel, annak számára a források hallgatása és a romanizált lakosságra vonatkozó nyomoknak a korai középkortól észlelhető hiánya sem fog akadályt jelenteni. Ilyen *argumentum ex silentio*-t, a szónak legszorosabb értelmében, kovácsolt e sorok írója ellen a kiváló történész, G. I. Brătianu.¹ Szerinte az anyaföldhöz szívósan ragaszkodó alsó néprétegek hangtalan élete, melynek jeleit csak nehezen tudja érzékelni a történeti kutatás, mehetett tovább akkor is, ha – nem értesülünk róla. Ahol azonban romanizált tömegeknek e néma továbbélése valóban megvolt, ott erről mindig helynevek tanúskodnak. Erdélyben viszont – mint mondtuk – éppen ezek teljességgel hiányzanak.

Mily szervesen függ össze a helynevek megmaradása, illetve elpusztulása a romanizmus sorsával, azt jól mutatja például Pannonia romanizált lakossága, amely a népvándorlás korában egyre inkább összezsugo-

¹ I. m. 13 kk.

rodott s végül csak ott maradt meg, ahol közvetlenül támaszkodhatott a déli és nyugati szomszédos tartományok romanizmusára. Pannonia déli részében, a Dráva-Száva közén, ahol a romanizált lakosság (Cassiodorius és mások bőséges adatai szerint) még a VI. században is élt városaiban és ahol még az északázsiai avarok szörnyű uralma sem tudta kiirtani minden nyomát, egész sor helység megőrizte római nevét. Ezen területsávtól északra, a Dráva alsó folyása vidékén a földrajzi nevek folytonosságának egy más, közvetett formája lép fel: az antik elnevezések eltűnnek ugyan, de helyettük késői antik egyházi nevek bizonyítják a mindmáig élő hagyományokat. Így lesz az antik *Sirmium* napjainkban *Mitrovica*, eredetileg *Dimitrovica* a helyi vértanú, Szávai Szent Demeter emlékére; a pannon mártír *Irenaeus* emlékét őrzi a szlavóniai Szent-Ernye helységneve, az antik *Sopianae*-t pedig már a karolingkorszakban *Quinque basilicae*-nak nevezték s ugyanennek fordítását adja a német *Fünfkirchen* és az indogermán eredetű magyar *Pécs*.

Ezen átmeneti sávtól északra a római nevek teljesen eltűntek és csak a provincia keleti szegélyén, *Arabona–Raab*-tól (Győr) kezdve kezdődik ismét a kontinuitás zónája. Ugyanezt a tényállást mutatják az irodalmi és régészeti adatok is, melyek szerint *Valeria*, a négyfelé osztott Pannonia északkeleti részprovinciája, már az V. század első felében elmerült a barbárság tengerében, míg *Pannonia prima*, a régi provincia északnyugati negyede valamivel tovább megtartotta romanizált lakosságát.¹

Pannonia északkeleti részében tehát, ahonnan az állam legfeljebb egyes csapatrészeket vont vissza. 400 táján, de távolról sem gondolt a lakosságnak oly szisztematikus kiűritésére, mint Aurelianus Dácia esetében, megszakadt minden szál, mely a rómaisághoz vezetett vissza, noha itt a romanizmus katasztrófája másfél századdal később következett be, mint Erdélyben s noha itt még az V. században is sínylődött római lakosság, sőt a benső részek legvédettebb pontjain (Keszthely, Pécs stb.) a VI. század közepéig, vagyis az avarok megérkezéséig. Pedig itt is voltak őserdők, mocsarak és hegységek, mint Dáciában, melyek hosszú ideig bűvőhelyet adhattak volna a régi lakosságnak.

Mindebből világosan kitűnik, hogy amint Traianus elmetszette a dák nép életfonalát Erdélyben, úgy Aurelianus akciója véget vetett a római telepések itteni létezésének.

¹ Vö. Alföldi A.: *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, I–II, 1924–26; III. része még hiányzik. U. az, *Eurasia Septentrionalis Antiqua IX* (1934). 285 kk. és *Tracce del cristianesimo nell'epoca delle grandi migrazioni in Ungheria* (Quaderni dell'Impero. Roma e le provincie. 2. Istituto di Studi Romani, 1938).

Az igazi tényállást sokszor azon hamis analógiák homályosították el, amelyekre a dáciai romanizmus állítólagos továbbélésével kapcsolatban hivatkoztak. Brătianu például azt hangsúlyozza, hogy ha Szíriában, Észak-Afrikában és Spanyolországban, valamint Galliában és Britanniában mindenütt megtalálhatjuk az antik lakosság nyomait a későbbi korszakokban, miért ne volna ez így Dáciában is? Mivel azonban a román szerző, úgy látszik, nem vette figyelembe e sorok írójának tizenöt év előtt csupán magyar nyelven kifejtett¹ érvelését, legyen szabad ezt megismételni.

A római kontinuitás problémáját azóta tudjuk teljes egészében világosabban megragadni, amióta ezt A. Dopsch nagyvonalú történeti perspektívába állította és az őt követő vagy vele szembehelyezkedő részletkutatás a speciális esetekből adódó tanulságokat mindinkább kidomborította. A haladás itt kettős: míg egyrésztől világos, hogy a nagy világtörténelmi korszakok, így az ókor és a középkor között nem szabad külsőleges bevágásokkal megakadályozni a történelmi fejlődés nyomonkövetését, úgy másrészt ugyanolyan visszaesés volna ezen organikus szemlélettől a régi mechanikus felfogás felé, ha az antik kultúrvilág és a helyébe lépő új népek szerves érintkezéseit valamelyik nyugati román nép kialakulásának szemüvegén át mindenütt egyformának és mindenütt egyaránt a mai napig hatónak tennék fel. Pedig ez az egykaptafárahúzás éppen Dáciára nézve dúsan virágzik, nem tekintve azt, amit pl. H. v. Voltelini² fejtett ki arról, hogy a népvándorlásnak mily különféle következményei voltak a romanizált néprétegek továbbélését illetően. Pedig még nála is erősebben kell hangsúlyoznunk az egyes országok sorsa közti, különbséget. A szerint, hogy valamely római tartomány a népek romboló hadainak országútjára esett-e vagy pedig fordítva, jórészt elkerülték ezek az illető vidéket, a lakosságnak is jobb vagy rosszabb sora volt. Többször előfordult nyugaton, hogy valamely nép meghódít egy provinciát, azután ez még egyszer gazdát cserél s ezzel a hullámvész véget is ér. A Duna középső folyásának táján viszont a régi lakosságot a legkülönbözőbb kultúrájú és műveltségű népek sora újra meg újra kiszorította, magával hurcolta, leöldöste, míg végül hosszú századok után semmi sem maradt belőle. Valamivel délebbre és keletebbre, Moesiában, Dalmáciában és Thráciában, ahol a természet vagy Bizánc ereje jobban megvédélmezte a romanizált lakosságot, a helyzet lényegében véve ismét más volt és így tovább. Már e rövid utalásból is kitűnik, hogy maga a

¹ *A gót mozgalom* stb. 49 kk.

² *Mitteilungen des Vereins f. Geschichte der Stadt Wien*, I, 1920, 10 kk.

földrajzi helyzet különféle módon alakíthatta a romanizált lakosság sorsát; természetesen különböző volt a lakosság sűrűsége és életerege is. A nyugati országokat akkor rohanták le a germánok, amikor a keleti területeken Róma hatalmával és szellemével már tartós érintkezésbe kerültek s a romanizált lakossággal való együttélésnek minden előfeltételét elsajátították. Kelet-Európában viszont a szerencsétlen határszéli provinciákat vadidegen ellenfelek első csapásai sújtották. Különböző lehetőségeket nyújtott a romanizált lakosság állandó visszahúzódása is a legjobban veszélyeztetett határzónák felől a nyugodalmasabb belső területekre, miközben a külső zónák elnéptelenedése és a belsők feltöltődése az említett átvándorlás következtében századok folyamán a település egész képét megváltoztathatta. Sok mindenre lehetne még hivatkozni, ami a kontinuitás-probléma különbségeit érzékelteti az egyes provinciák szerint. Az elmondottakból is világos azonban, hogy nem szabad sohasem helytelenül általánosítanunk ebben a kérdésben, hanem éppen ellenkezőleg, minden más esettől függetlenül kell azokat a sajátos és sehol másutt nem érvényesülő körülményeket és erőket mérlegelnünk, amelyek Erdélyben a koraközépkor folyamán hatottak, mert a dáciai kontinuitás problémáját a maga igazi mivoltában csakis így ragadhatjuk meg.

Aki Dáciának a III. század közepe után történt elvesztését az V–VII. század nyugati eseményeivel fogja egy kalap alá, amelyek az ottani germán-román királyságok kialakulásához vezettek, két olyan korszak viszonyait keveri össze egymással, melyek közt alapvető különbség van. Mert míg Kr. u. 400 óta, tehát a hún roham által megindított germán foglalások korszakában nincs többé nyugaton olyan római ország, melyben az új hódítók meg ne teleptek volna s így a romanizált lakosság nagyjában és egészében nem menekülhetett nyugalmasabb vidékre, hanem legtöbbször hazája földjén pusztult el vagy olvadt lassanként össze az új uralkodóréteggel, – addig a III. század derekán csak az imperium előretolt hídfőállása vész el Erdélyben, a harcok által körülviharzott dunai limes azonban még minden megrázkódtatás ellenére csonkítatlanul áll; a sebeket, amelyeket a dunai provinciákban a barbár betörések okoztak, még többé-kevésbé be lehet gyógyítani. S ha a dunai országokban a III. század óriási krízise az élet rendes folyását néhány évtizedre meg is akasztotta, a birodalom roppant testében még minden belviszály, pénzügyi csőd, barbár dúlás és pestis ellenére sem állt meg a vérkeringés, sőt később Diocletianus idejében ismét erőre kapott. Tulajdonképpen a III. századi válság idejét nem is annyira a köztük eltelt 150–200 év választja el a nyugatrómai birodalom összeomlásának ké-

sőbbi korszakától, mint inkább az a néhány súlyos évtized, mely Nagy Theodosius óta telt el s amelynek folyamán a történelemben példátlan gyorsasággal roppan össze a nyugatrómai világ.¹

Dácia feladása korában inkább még a gyengébb határmenti barbár törzsek is arra vágnak, hogy maguknak a limes védelme alatt szilárdabban megalapozott, nyugalmasabb életet biztosítsanak. Hogyan vonatkozhattak volna tehát Dácia romanizált lakói, hogy kövessék Aurelianus diadalmas hadseregét s inkább kétségbeesett harcot folytassanak az elhagyott provinciában pusztá életükért? Kétségtelen ugyanis, hogy a birodalomban is meglehetősen nehéz volt a megélhetés Aurelianus korában, de mindeme nehézségek távolról sem készíthették a provinciálisokat azon elhatározásra, hogy a határokon kívül éhséggel, halállal és ezer más veszéllyel nézzenek szembe.

Hiszen a polgárságban az elnyomással együtt a katonáskodástól minden veszedelemtől való irtózás is nőtt, mígnem ezen elfajzott gyávaság (a dunai provinciák nagyszerű emberanyagának felmorzsolódása után) a germánok kezére nem játszotta a hadsereget.

Másrésről éppen az a korszak, amelyben Dácia elveszett, a dunai tartományok katonaságának valóságos fénykora. Az egyszerű illyricumi katona akkor többet ért, mint jóformán bármely más emberanyag; egyesek a birodalom legmagasabb tiszti rangjaiig emelkedhettek sorából és Róma aranya jobbára ezen áldozatkész, államfenntartó réteg zsebeibe folyt ekkor. Volt tehát sok minden, ami a dáciai lakosságot a birodalomhoz kötötte.

Igy tehát Dácia kiürítését nem lehet azon esetekkel egybevetnünk, amikor a koraközépkor elfásult és elfajzott romanizált tömegeit a kettészakadt világállam katonai csődje után a germán hódítók mintegy rabságba kényszerítették. Nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy Dácia feladása valami egészen más volt: egy magához térő nagyhatalom öntudatos és rendszeres visszavonulása arról az állandóan veszélyeztetett határterületről, amelyet nem helyi okokból, hanem általános megfontolásokból kifolyólag nem óhajtott tovább birtokolni.

Természetesen az emberi jogoktól megfosztott legalsó társadalmi rétegek söpredéke – nyomorult rabszolgák és más elnyomott csoportok – itt is az ellenséghez csatlakozhattak, hogy velük versenyt raboljanak, – úgy, amint arról pl. Gregorios Thaumaturgos a kisázsiai germán kalózhadjáratokkal kapcsolatban panaszkodik² vagy ahogy száz év múlva a

¹ Vö. J. B. Bury: *History of the Later Roman Empire* I, 1923, 136 k., E. Stein: *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, 1928, 472.

² A. Draesecke, *Jahrbuch f. protestantische Theologie*, VII, 1881, 730 k.

barbárokkal fosztogattak azok a *hostes Pannonii*, akik a dunai limes összeomlásakor a portyázó jövevényekhez szegődtek, mint Hieronymus egy feljajdulásából értesülünk róla.¹ Amint valamivel később Galliában a nyomor és az adóprés szülte a *baconda* lázadását, úgy Erdély földjén is felüthette fejét az anarchia már Philippus óta: hasonló okoktól nagy rablóbandák keletkeztek és szökött barbár rabszolgák, valamint félbarbár kolonusok szívesen csatlakozhattak a gótokhoz és karpokhoz. Hogy azonban ezen félvad és tradícióatlan népségnek a romanizmushoz, a latin nyelvhez s a római életformához semmi köze sem lehetett s a romanizmus hordozójává nem válhatott, azt már mások is kiemelték.² Az egymást hamar követő néphullámok ezeket egyébként is hamar elnyelték.

De nagy tévedés volna azt hinni, hogy Aurelianus ezeket is nem igyekezett volna lehetőleg átmenteni a Duna jobbpartjára. A birodalom egyik legnagyobb baja a földművelőkben és katonákban való hiány volt s ennek folytán drákói rendszabályokhoz nyúlva, egyrészt kasztrendszerbe törték az embereket, másrészt pedig a szabad germánoknak csakhamar döntő szerepe lett a római hadseregben. Ezért Aurelianus, aki *vastato omni Illyrico et Moesia* újra be akarta népesíteni a dunai országokat, valósággal vadászhatott az átköltöztetés alkalmával a lakosság e durvább, rabszolgákból és kolonusokból álló rétegére is. Hogy ekkor már nemcsak a romanizált elemek voltak értékesek az állam számára, hanem a katonának besorozható vagy földművesnek használható, de az antik kultúrától még meg sem érintett, frissen legyőzött germánok is, azt jól szemlélteti II. Claudius eljárása a Balkánon szorult barbárok maradványaival szemben egyik győzelmes hadjárata végén.³

De nemcsak arra nézve nem szabad összetéveszteni a III. század viszonyait a koraközépkor állapotával, ami a dáciai rómaisággal történt, hanem a feladott Dáciába telepedett germánokat illetőleg sem. A romanizmussal még egészen másképp állanak ezek szemben, mint utódaik. Hiszen a keleti germánok e törzsei, amelyek nem sok évtizeddel előbb hatoltak észak felől a Kárpátok övezetéig, vagy még a Fekete-tenger északi partvidékén tanyáztak, most érintkeztek először közvetlenül a birodalom civilizációjával. E kultúra tőlük teljesen idegen s azzal szemben elutasító álláspontra helyezkednek. Csak több mint száz

¹ Hieron., epist. 123. PL. XXII, 1057.

² A. v. Gutschmid, *Kleine Schriften*, V, 388. E. Fischer: *Die Herkunft der Rumänen*, 1904, 68 kk., stb.

³ Zosim. I 46, 2.

év múlva érik majd meg vezetőrétegükben az a gondolat, hogy germánok és rómaiak egyazon állami szervezetben megosztva feladataikat, közös célokért küzdhetnek. Athaulf király Placidiával ült menyegzőjén híres pohárköszöntőjében teljes világossággal fejezi ki majd egykor ezt a gondolatot s a nagy Theoderich legtökéletesebben úgy ülteti át ezen eszmét a valóságba, hogy itáliai foglalása után a gótot harcosként, a rómaid pedig a polgári hivatások betöltésére állítja be államalkotása keretébe.

A III. században azonban nincs nyoma ennek az összefonódásnak rómaiak és germánok között. A nyugati gótok és társaik, akik Erdélyt a rómaiak elvonulása után elfoglalták, csak két emberöltő után, Nagy Konstantin uralkodásának kései szakában jutnak állandó békés érintkezésbe a birodalommal, miután e császár olyan szövetséget köt velük, mely döntő vereségük után számukra jelentékeny előnyöket hoz és kitűnő emberanyaguknak a birodalmi seregben való felhasználását biztosítja. A következő korban ezen germán *foederatus*-ok jelentősége felette gyorsan nő s így az erdélyi germánságot egyre szorosabb szálak fűzik majd Rómához.

A szomszéd provinciákba való betöréseik ugyan nem szűnnek meg, azonban mégis hozzászoknak a gabonabevitelhez, a pénzgazdálkodáshoz, a ruházati anyagokhoz és egyéb római szükségleti cikkekhez, s ezáltal egyre inkább függő viszonyba kerülnek a római művelődéssel és birodalommal szemben. Természetesen fordítva a birodalomra gyakorolt germán hatás sem volt csekélyebb és hogy ebből a kölcsönös befolyásból bizonyos kiegyenlítődés támadt, azt a római és a germán műipar termékei egyaránt szemléltetik.¹ Ebből a kiegyenlítődésből kiderül, hogy a római és a germán szellemnek ezen fokozatos összeforrása csendben akkor is bekövetkezett volna, ha a hún betörés erőszakos megrázkódtatásai az egész fejlődést nem is sodorják a nyers erő érvényesülésének útjára. Az antik kultúrvilág és a behatoló germán törzsek közt tátongó szakadékot egyébként a kereszténység is segítette áthidalni, hiszen általa a gót *proprior Romano, et, ut res docuit, timore Dei mitis in caede*² lehetett.

A III. század germán támadói azonban e hosszú fejlődésnek még elejénél sem tartottak. A városi élet fogalma még teljesen idegen volt

¹ Vö. Alföldi A., Numizm. Közi. XXVIII-IX (1933), 3 kk., továbbá Acta Archaeologica V (1934), 99 kk. és Budapest tört. I, 1943. 725. A latin nyelvnek a gótok közt való elterjedéséhez ld. még Themist. or. 10, p. 161, 21 kk. (Dindorf). Vö. még R. Egger, Byzantion V (1929 – 30), 13. 1. jegyz.

² Oros. VII 37, 9.

számukra¹ s ezért, ahol csak tehették, dúlták-égették a római telepeket,¹ amint ezt a ásatásoknál mindenütt felbukkanó datálható égési rétegek szemléltetik. A nagy hasznot, amelyet a római kultúra gépezetével való békés érintkezésből húzhattak volna, e népek még nem értették át s ezért nem is riadtak vissza attól, hogy a magas kultúra tárházait, a városokat szétrombolják. Egyébként napjainkban saját bőrünkön érezhetjük, minő pusztításokkal járhat a háború még a XX. században; is; nem csoda tehát, hogy jóval a mi kultúrfokunk elérése előtt még borzalmasabb rombolásokat okozott. Itt pedig háborúról volt szó; a hódító gótoknak a romanizált lakossággal szemben tanúsított szelíd bánásmódja s a két nép idillikus együttélése, amit a kontinuitás hívei oly szívesen tesznek fel és oly romantikus színekkel festenek ki, az ábrándok világába tartozik. Az irodalmi források minderről semmit se mondanak³, – a régebben tévesen idevonatkoztatott auktorhelyekre, úgy látom, ma még az ellentábor sem hivatkozik már. Hogy pedig az olykor felhozott állítólagos régészeti érvek közelebbi vizsgálat alapján szintén nem bizonyulnak elfogadhatóknak, arról alább még szólunk.

Ha a hatalmas, diadalmas hadsereg által végrehajtott kiürítés után még mindig maradt volna néhány romanizált csoport Dáciában, – ami nem valószínű és forrásszerűen mindmáig sem lehetett ilyenek nyomát kimutatni – ezeknek sorsát az pecsételte volna meg, hogy Aurelianus óta még több mint hatszáz évig egész sor germán, ázsiai török és szláv néphullám öntötte el Erdélyt és így amelyik zugot az első nem söpörte ki, azt feltétlenül kilúgozták a későbbiek.

Ami az erdélyi kontinuitás érdekében felhozott archaeologiai érveket illeti, azokról másutt⁴ már részletesen kimutattam, hogy bizonyító erővel nem bírnak. Ezúttal elegendő ellenfeleink érvelési módját röviden jellemezni.

C. Diacovicu úgy véli,⁵ hogy a római civilizációból a barbárságba átvezető kritikus periódus nem is szűkölködik minden bizonyíték híján.

¹ Petr. patr. frg. 170 = Dio Cass., ed. Boissvain III, 745.

² C. Daicovicu ellenvetései (*Siebenbürgen im Altertum*, 218 kk.) nem helytállóak, vö. *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944. Ő például nem hajlandó a sarmizegetusai égési nyomokat hatalmas arányú tűzvészekkel kapcsolatba hozni. Új porolissumi tapasztalataink (vö. Radnóti A., Keleti Újság, 1943, X 28, 5) az ellenkezőt mutatják, s ha 1918 óta nem is ásathattunk Erdélyben, elegendő Pannoniából merített gazdag megfigyeléseink: ezek szerint római épületei elhamvasztása háborús időkben félelmes méreteket ölthetett.

³ Vö. *A gót mozgalom* 57 kk.

⁴ *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, 1944.

⁵ *Siebenbürgen im Altertum* 220 kk.

Mindenekelőtt a téglasírokra gondol, amelyek a III. századi Dáciában elég sűrűn fordulnak elő. Persze római téglasíroknak az Aurelianus utáni korból való biztos datálására természetesen nem vállalkozhat,¹ amint O. Floca sem,² akire hivatkozik. Egyébként később, a IV. században keleti germánok is szokták közeli római épületek leomlott tégláival sírjaikat kirakni; e sírok leletanyaga származásukat illetőleg minden kétséget kizár.

Ugyancsak C. Daicoviciu vallja azt is,³ hogy Erdély városi élete csupán 400 körül, a hún betörés miatt ment tönkre. E feltevés azonban mindazzal, amit a városok utolsó, a III. század közepéről származó életmegnyilvánulásairól és Aurelianus-féle kiürítésükről tudunk, szöges ellentétben áll. Szívesen elhisszük, hogy bizonyos sarmizegetusai épületekben valami szegény lakosság meghúzódhatott,⁴ azonban ezen késői lakóknak építészeti nyomai mégsem bizonyítanak semmit: nemcsak elszegényedett, de újonnan jött, primitív telepesektől is származhatnak. A sarmizegetusai amphitheatrum kapuinak és kijáratainak befalazása valóban arra mutat, hogy várként használták, csak az nem derül ki, vajjon a III. század közepén fellépő végszükségben avagy később, amikor már a romanizált lakosság helyét germánok foglalták el. A Valentinianus-korabeli pénzlelet, amelyet itt a hún vihar idején ástak el,⁵ körülbelül csak annyit bizonyít, mint kétszáz évvel később az aquincumi katonai város amphitheatrumában elrejtett germán ezüstkinccs,⁶ hogy t. i. miután a római városok tönkrementek, romjaikba új telepések költöztek. Egyébként az a tény, hogy a római aprópénz a konstantini idők óta a Kárpátmedencében mindenütt forgalomban volt, mint pl. még a quádoknál és szarmatáknál is, akiknek területe pedig sohasem volt római provincia, régóta ismeretes: így tehát efféle pénzleletek előfordulását nem szabad egy állítólagos dáko-román lakossággal magyaráznunk, amint Macrea⁷ és vele Daicoviciu⁸ próbálta, hanem Nagy Konstantin foederatus-politikájának következményeivel.

¹ A négyszögesfejű hajtúk, amelyekre ő a 221. lap 1. jegyzetében hivatkozik, korábbi leletekben bőven megtalálhatók.

² O. Floca, *Sargetia II* (1941), 40 kk., 48 kk.

³ I. m. 218 kk.

⁴ C. Daicoviciu, *Dacia III–IV* (1927–32), 516 kk. és u. az: *Sarmizegetusa*, 1939, 18 kk.

⁵ *Arch. Értesítő* 1897, 288.

⁶ T. Nagy: *Il secondo anfiteatro romano di Aquincum* (kny. a *Corvina IV*, 12 számából), László Gy., *Budapest tört.* I, 1943, 784.

⁷ M. Macrea: i. m. 295 kk.

⁸ C. Daicoviciu: i. m. 211.

Romanizált lakosság jelenlétére a hajdani Dácia földjén abból is következtek,¹ hogy a IV. századból való maroszentannai temető germán hagyatékával együtt római tárgyak is előfordultak. Ilyen germán tulajdonba került római tárgy azonban kétféle van. Az első csoportba olyanok tartoznak, amelyek kimutathatólag régebbiek, mint a sírok, ahol találták őket, mint pl. egy maroslekencei germán sírban egy mithrasi kultuszközösség kígyókkal díszített kultikus edénye. Ilyenkor nyilván oly tárgyról van szó, melyeket a parlagon hagyott római telepek pusztá házaiban szedhettek fel. A második csoportot későrómai kiviteli cikkek adják. Tudjuk, hogy Nagy Konstantin óta a *comes commerciorum per Illyricum* felügyelete alatt a kereskedelem igen élénk volt a határmenti népekkel² s így az Erdélybe települt germánokkal is. De nemcsak velük: a Nagy Magyar Alföldön lakó szarmata jazigok leletei – bár oly területről származnak, ahol soha rómaiak nem voltak! – a szó szoros értelmében hemzsegek a római portékától:³ a római pénzleletek szakadatlan sora a húnok megjelenéséig tart e vidéken.⁴ Ez a római külkereskedelem messze a Kárpátokon túlra is kisugárzott. Mily erős volt e kisugárzás észak felé éppen a maroszentannai temető korában, arról legjobban a sakraui (Szilézia) vandál fejedelmi sírok tanúskodnak.⁵ Ezt az árukivítelt a római katonai szolgálatból – gyakran egyenesen a császári palotából – hazatérő keleti germán harcosok új igényei is támogatták: a birodalomban megszokott iparcikkeket magukkal hozták, valamint bizonyára sok más értékes és hasznos tárgyat is. A gót fejedelmeknek fizetett jelentős évjáradékból, valamint a római szolgálatban levő legénység zsoldjából mindezekre bőségesen telhetett. Mennyire a római behozatalra támaszkodtak általában a gótok, az egyébként Ammianus Marcellinus értesítéseiből jól kiviláglik.⁶

¹ Így C. Brătianu: i. m. 39 kk.

² Utoljára *Budapest tört. I*, 1943, 724.

³ M. Párducz: *Die Denkmäler der Sarmatenzeit in Ungarn* III. (előkészületben; az I. és II. k. 1941-ben és 1944-ben jelent meg az *Archaeologia Hungarica* sorozatban).

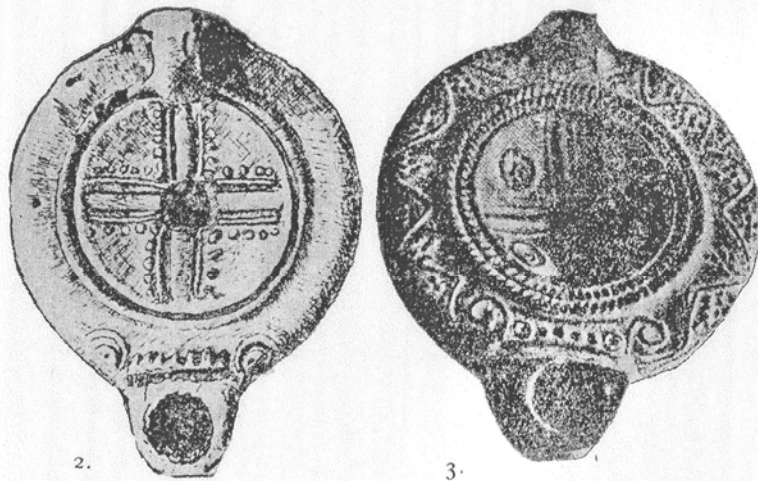
⁴ Ezen terület pénzleleteinek repertóriumát Lakos J. most készíti a *Diss. Pann.* számára.

⁵ E. Grempler: *Der Fund von Sackrau*, 1888. A római árut egyéb kulturhatások kísérik Sziléziáig, így pl. a ráncospohár (Faltenbecher) római edényformája is eljut Pannoniából a sziléziai germánokhoz, vö. Alföldi A.: *Leletek a hún korszakból* (*Arch. Hung.* 9), 1932, 53.

⁶ Ammian. XXVII. 5, 7.

1.

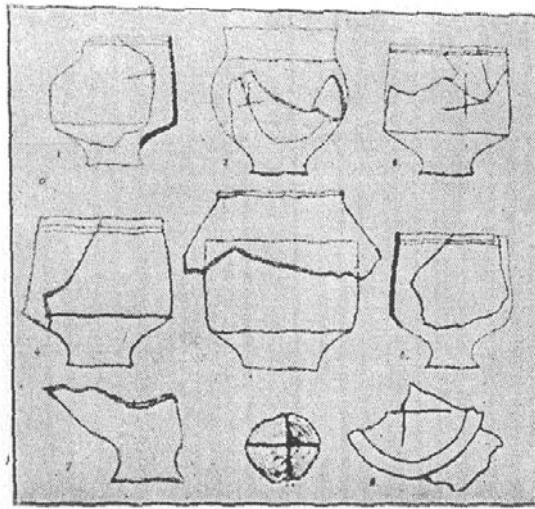

2.

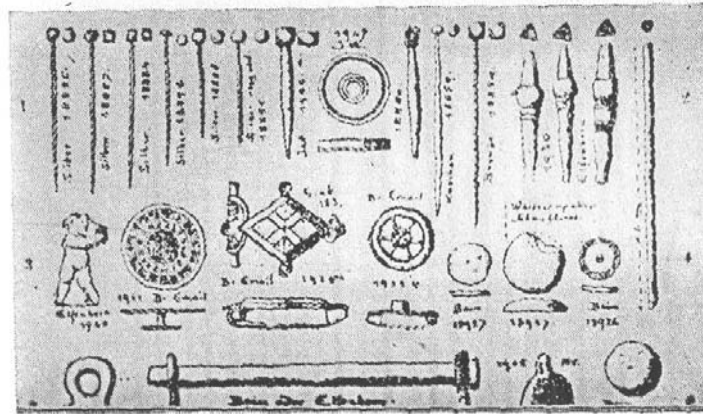
3.

1. Sírkő Napoca-ról, tévesen kereszténynek tartott keresztalakú bevéséssel. 2. Tévesen kereszténynek tartott mécs Dáciából. 3. Előbbi analógiája Bulgáriából.

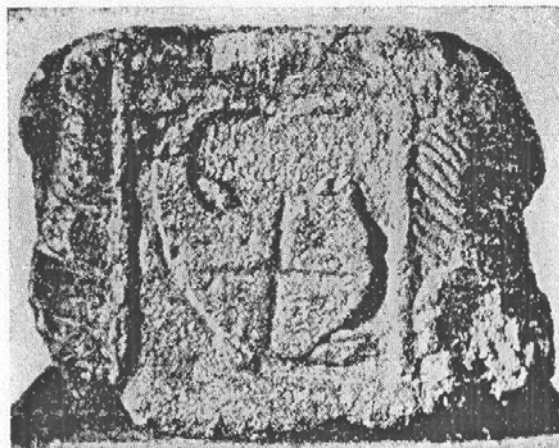
V. TÁBLA

I.

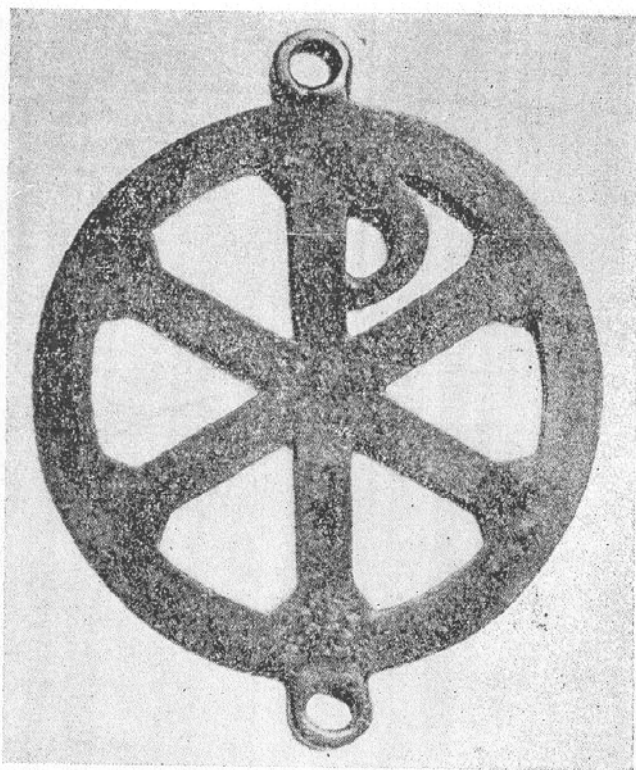
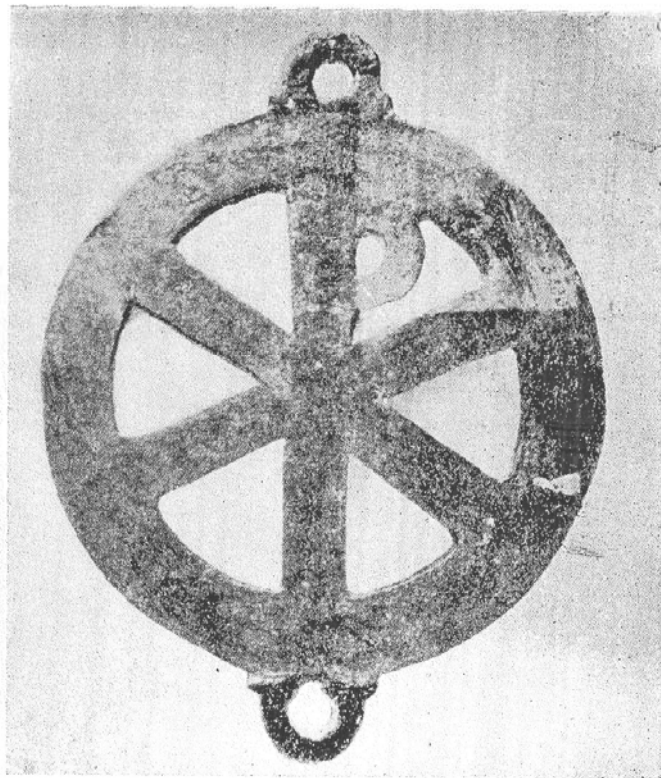

2.

3.

1. Tévesen kereszténynek tartott bevésések dáciai cserepeken (Tudor után). 2. Germániai leletek a Kr. u. II. századból (Daicovicium után). 3. Kolozsvárkörnyéki síremlék-rész, tévesen kereszténynek tartott bevéséssel (Daicovicium után).

1. Fügőmécseről való bronz Krisztus-monogramm a berethalmi leletből (Szeben m.). — 2. Ugyanilyen Bonyhádról (Tolna m.).

1. Áttört bronztáblácska keresztény függőmécses láncáról a berethalmi leletből (Szeben m.). — 2. Ugyanilyen Sziszekről (Horvátország).

Ezzel elintézhetjük egyszersmind C. Patsch nézetét is,¹ aki a Bánság szarmata leleteiben található római importáruból római kontinuitást próbált konstruálni. Fejtegetéseit felesleges részletesen cáfolni, hiszen már láttuk, hogy a Bánságban sohasem volt római megszállás, hanem szarmaták tanyáztak itt az egész császárkorban.

Némileg meglepő, amit Brătianu,² Daicoviciura támaszkodva, a dáciai kereszténység »kétségtelen epigráfiai nyomairól« ír: »Il n'est que plus frappant de relever des traces épigraphiques indiscutables du christianisme à partir du IVe siècle, tant dans les cités de la rive gauche du Danube (Drobeta) qu'en Transylvanie«. Ami a dunabalparti leleteket illeti, ott valóban még sok bizonyítékát várhatjuk a romanizmusnak a késői császárkorból, mert Nagy Konstantin és I. Valentinianus hatalmas túlpárti erődöket és messzire előretolt katonai támpontokat építettek az oláh síkságon, éppen úgy, mint a Duna-vonal többi szakaszain is. De magában Erdélyben ilyen nyomok nincsenek. Amit Daicoviciu erre felhoz,³ annak az epigráfiához semmi köze sincs s még kevesebb a kereszténységhez. Ábrái, melyeket itt újra bemutatunk (*IV.-V. t.*), ezt első pillantásra bizonyítják.

Hogy az *opto-sit tibi terra levis* monogramm a *IV. t. 1.* képen⁴ nem Krisztus nevére vonatkozik, amint azt román részről hitték, azt már Daicoviciu (és vele egyidőben Tamás Lajos) felismerte. Ha ellenben Daicoviciu az 5. sor közepén levő O betűbe befaricskált keresztvágást keresztény jegynek veszi éppen úgy, mint az *V. t. 3.* képen látható keresztvágásokat, akkor ez már helytelen felfogás: a valódi, mindig függőlegesen s határozott, sajátos formában ábrázolt keresztény jegyekhez ezeknek az utólagos bekarcolásoknak semmi köze.⁵ Más, D. Tudor által felhozott bekarcolt keresztforma jegyeket edénycserepeken és egy agyaglámpán (*IV. t. 2.*; *V. t. 1.*) Daicoviciu sem tart kereszténynek.⁶

Mivel azonban azoknak a germánoknak, akik a IV. században Erdélyben megtelepedtek, nem is jelentéktelen része megtért, régóta vártunk már régészeti hagyatékukból keresztény emlékeket.⁷ Valóban

¹ C. Patsch: *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*. II 215.

² I. m. 28.

³ C. Daicoviciu, *Anuarul Institutului de Studii Clasice*. II (1936), 204 kk.

⁴ *Daicoviciu után*.

⁵ Daicoviciu hiába próbálja véleményét legújabbán is védelmezni (*Siebenbürgen im Altertum*, 221, 2. jegyz.).

⁶ *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, IV (19/14), 315 kk.

⁷ *Daci e Romani*, 62.

ilyenek bizonyult K. Horedt¹ egy nemrég napvilágra került felfedezése, Daicoviciu ebből a berethalmi (Szeben m.) leletből bennszülött keresztény folytonosságra, próbál következtetni,² amiről szerintünk azonban szó sem lehet. Fejtegetéseivel szemben azt hiszem, sikerült megállapítanunk,³ hogy a Berethalmon talált templomi bronzlámpa függőláncáról való Krisztus-monogramm, valamint Zenovius feliratos ajánlása, mely egykor egy másik díszlámpa bronz-táblácskáján volt fel-függesztve (VI.-VII. t.) nem Dáciában, hanem Pannoniában vagy Észak-Itáliában keletkezett. Vajjon gót hadizsákmányként jutottak e tárgyak lelőhelyükre, avagy egy római misszionárius rendelése révén, azt nem lehet megmondani. Annál bizonyosabb azonban, hogy ezek az emlékek az erdélyi gótoknál virágzó kereszténységre utalnak és hogy eredetileg; egy gót kápolnában álltak; mindkettő pompásan kiegészíti a gótokhoz eljutott élénk keresztény missziós tevékenység sikereiről és viszontagságairól szóló írásbeli híradásokat.

A koraközépkori temetőkben (különösen Marosszentannán és Mezőbándon) továbbélő autochton (tehát dák) formákra és díszítőelemekre vonatkozó feltevés sem fogadható el.⁴ A fegyverek hiányának a képzetbeli dák-római együttéléshez semmi köze: mindennek magyarázata egy népi temetési rítus, amely messze földön el volt terjedve, így a szabad Germániában is. Oly jelenségek, mint »die gleiche Ausrichtung der Gräber des gleichen Friedhofs im Verlaufe von zwei-drei Jahrhunderten« és »die unversehrte Bewahrung der älteren Gräber« sem bizonyítják a római kontinuitást: az idézett példa ugyanis mezőbándi gepida és avar sírokra vonatkozik, ahol romanizált lakosságnak legcsekélyebb nyoma sincsen.

A már fentebb említett marosvásárhelyi téglasírokkal kapcsolatban, amelyeknek leletanyaga a marosszentannai germán temetőhöz csatlakozik (IV. sz.), körülbelül ugyanezt lehet mondani. A 2. sír (Kovács I. Dolgozatok, VI. 1915, 280 kk.) egyetlen római téglatöredéket tartalmaz. A 7. sír (u. o. 282 kk. és 40, 8. kép) valóban téglákkal volt kirakva, azonban a keleti germán kultúrkörbe tartozó IV. századi csatítípust tartalmazott; ugyanez áll a 8. sírra is (u. o. 283 kk. és 40, 10–12. ábra).

¹ K. Horedt, Anuarul Institutului de Studii Clasice, IV (1941–3, [1944]). 163 kk.

² I. m. 236 kk.

³ Archaeologiai Értesítő 1942, 255 kk.

⁴ C. Daicoviciu, i. m. 226 kk.

Ahol pedig a nyugati gótok és gepidák kerámiája a IV. században La Tène-jelleget mutat, ott sem szabad a bennszülött dákoromán lakosság hatásáról beszélnünk. Elég a kievi kormányzóság területén talált sírok edényanyagát megvizsgálunk, amelyeknek germán jellegét elsőnek P. Reinecke ismerte fel.¹ Ott ugyanezeket az edénytípusokat ugyan-ezen fibulákkal, csatokkal és fésűkkel együtt találjuk meg, úgyhogy ezzel az Erdélybe került edényleleteknek hazáját is meghatározhatjuk.

Egy maroslekencei nyugati gót sírban talált háromfülvű, kígyókkal díszített korsó, amelyről már megemlékeztünk, Daicoviciunak meglepő gondolatot sugallt. Már E. Beninger, aki ezt az edényt közölte,² megállapította, hogy 271 előtt készült és hogy a Mithras-kultusszal állott kapcsolatban, valamint azt is, hogy a nyugati gótok egy Mithras-szentélyből vihették el.³ Daicoviciu számára azonban e korsó kígyói egészen más jelentőséggel bírnak: nem mások, mint egy «altes geto-dakisches Schmuckmotiv von der Eisenzeit an bis zur Völkerwanderung». Így válik egy természetszerűen adódó és jellegzetesen nemzetközi művészi motívum a lokális kontinuitás bizonyítékává.⁴

Hasonlóképpen áll a helyzet a különböző korú bélyeges kerámia értékelésével kapcsolatban. A dunai és a balkáni tartományok virágzó császárkori bélyeges kerámiája Erdélyben is divatozott, s a népvándorlás korában is használtak ily díszítést még pedig az egész germán világban. E két átfogó tényállást azonban a szóbanforgó román tudós teljesen mellőzi, a bélyeges kerámia vizsgálatát úgy a császárkorral, mint a népvándorlás korával kapcsolatban csupán Dáciára korlátozza s így két egymással össze nem függő jelenséget mint a dáko-románságnak a császárkor alatti és utáni megnyilatkozását mutat be. Miként a bélyeges mintákat, úgy a La Tène-stílusú elemeket sem lehet a dákorománok létezése mellett bizonyítékként felhozni;⁵ ami pedig az aláhajtott lábú fibulákat illeti, ezek jellegzetesen keleti germán készítmények.⁶ Hasonló illúzió a fejszealakú amulettet mint sajátosan dák, majd dák-római s végül germán leletekben mint bennszülött-román ismérvet tekinteni. Már régen hangsúlyoztuk, hogy ezeknek a

¹ P. Reinecke, Mainzer Zeitschrift I (1906), 42 kk.

² E. Beninger, Mannus XXX (1938), 131. A bélyeges díszítéshez Dáciában számos datálható analógiát találunk, amelyeket e provincia bélyeges kerámiájával együtt Nagy L. és Bónis E. szándékoznak közzétenni,

³ U. o. 135.

⁴ I. m. 230, 1. jegyz.

⁵ I. m. 232.

⁶ E. v. Patek: *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien* (Diss. Pann. II. 19). 1942, 137 kk.

tárgyaknak felette nagy elterjedése volt germán, kelta és illyr földön¹ s így egyáltalában nem lehet őket Dáciára és a dákokra korlátoznunk. Ugyanezen tudós nagy erőfeszítést tesz abból a célból is,² hogy a pénzleletekből kontinuitás-érveket csiholjon elő. Szerinte oly leleteket, amelyek gyakran a rómainól a bizánci korig terjedő időszakból valók, logikusabb és az igazsághoz közelebbjaro eljárás nem az új betelepülőknek, hanem a bennszülött (tehát dáko-román) lakosságnak tulajdonítanunk. De mit tehetünk akkor, kérdezhetjük teljes joggal, a szomszédos quád és jazig területek tökéletesen hasonló pénzleleteivel?³ Vajjon ezek mögött is romanizált lakosságot kell szimatolnunk?

Még aggályosabb, amit Dácia kiváló epigrafikusa és derék ásatója műve következő részében kockáztat meg: »Selbst wenn es sich um Gegenstände rein germanischer oder barbarischer (awarischer, hunnischer) Herkunft handelt, vor allem um solche aus Metall, ist es nicht ausgeschlossen, dass sie auch der einheimischen Bevölkerung (d. h. den supponierten Dako-Romanen) gehört haben, ja zum grössten Teile gerade dieser Bevölkerung, die sie als modische Gegenstände in den Werkstätten der neuen Herren gekauft oder erworben hatte, oder die von den örtlichen Handwerkern nachgeahmt worden waren...« Önkéntelenül C. Diculescu kétségbeesett ötletére kell gondolnunk, amely szerint a »barbárok«, akikkel egy bizánci hadvezér Erdélyben találkozott, egyszerűen romanizált népelemek voltak, mivel Dácia akkor már a barbaricumban feküdt, tehát lakóit – «barbárok» tarthatták. Ezen leletek esetében ugyanis nem elszigetelt kölcsönzésekről vagy hatásokról van szó, amelyek egymás mellett élő népelemeknél szoktak jelentkezni, hanem olyan tárgyak összefüggő, sajátos sorozatairól, amelyek meghatározott összetételben húnok, nyugati gótok, gepidák, avarok, bolgártörökök és honfoglaló magyarok viseletét, fegyverzetét, dísz- és egyéb vagyontárgyait jellemzik s amelyek ezen népek sajátos jellegével elválaszthatatlanul összefüggnek; olyan különbségek viszont, amelyek efféle »barbár« tárgyaknak romanizált elemekhez való tartozására utalának vagy azt legalább is megengednék, egyáltalában nincsenek.

Dácia romanizmusának 271 utáni régészeti nyomai tehát nincsenek, amint hogy hiányoznak irodalmi és helynévi hagyományok is. Tudós ellenfelünk azonban erre is talált magyarázatot. »In der ganzen Liste der

¹ A. Alföldi: *Funde aus der Hunnenzeit* (Arch. Hung. 9), 1932, 37.

² I. m. 222 kk.

³ Egy Érsekújvár-környéki, tehát egykori quád területről származó s kis bizánci bronzpénzekből álló, terjedelmes leletet (V. sz. vége) Kerényi A. fog közzétenni.

von abendländischen oder byzantinischen Chronisten erwähnten Völker – írja¹ – finden wir die Dako-Romanen nicht (oder doch nur versteckt und zweifelhaft). Heisst das nun, dass sie gänzlich verschwunden waren und ganz Dakien ein »desertum« geworden sei, wie Lot (La fin du monde antique, 1927, S. 284) behauptet? Keineswegs! Sie treten nicht in Erscheinung, weil sie *keine politische Aufgabe haben*. Wie in einem Film treten diejenigen Völker in Erscheinung, die sich mit dem Schwerte durchsetzen, *um dann auch sofort zu verschwinden, wenn ihre politische Rolle, Kriege zu entfesseln, ausgespielt ist*. Die autochtone Bevölkerung ist aber *überall* vorhanden und bildet die Grundmasse der Bevölkerung dieser Gebiete, die von der 'Nation in Waffen' der Eroberer beherrscht wird.«

A romanizált lakosságra vonatkozó tudósítások – s fűzzük hozzá: valamint az archaeológiai életmegnyilvánulások – hiánya azonban csak a kép egyik felét mutatja. A másik oldalon ott áll nyugati gót, gepida, avar leletek impozáns sorozata egészen a honfoglaló magyarság lovas-sírjaiig; mindezen leletek a provincia feladásától a magyarság bejöveteleig terjedő periódust teljesen kitöltik és hat évszázadon át Dácia lakóiról kézzelfogható bizonytságot tesznek. Hol van azonban az az autochthon (tehát dáko-román) lakosságból álló »Grundmasse«, amelynek mindenütt ott kellene lennie? Nyugodtan felelhetünk egyetlen szóval: sehol.

Láttuk tehát, hogy Erdély földjén nincsen sem dák, sem római kontinuitás. De a román nép köztudata mégsem téved sokat, ha romanizált thrák elemekben keresi nemzeti léte gyökerét. Csakhogy e romanizált thrákok a Dunától délre voltak otthon és csak a késő középkorban jutottak Erdély hegyei közé, valamint a rómaiak által sohasem birtokolt oláh síkságra s Bukovinába, Besszarábiába... A román nép balkáni keletkezésének érdekesítően mozgalmas és vonzó történetét pedig nyelvészek, néprajztudósok és középkorkutatók már kellő mértékben megvilágították, amint az a jelen mű más fejezeteiből is kitűnik.

Alföldi András

¹ I. m. 202. kk.